

toacă: cocostârcul

toarce: mâța

tocăne (-ște): cocostârcul

turăește: turturica

turue (-ște): curca, porumbul, turturica

Uică se: porcul

unește: porumbul

urlă: bursucul, *cânele*, *lupul*, măgarul, ursul

uruește: porumbul

Vacăe: rața

vaetă se: cucoveica, vulpea

văunește: vulpea

ițăe (viție, vițue) -ște: porcul

Zâzae: albina, musca

zăpăește: *cânele*

zbârăe (zbârăe): *albina*, *bondarul*, *cosașul*, *musca*, *țânțarul*, vrabia

zbârnăe (zbârnăe): *albina*, *bondarul*, *cosașul*, *musca*, *țânțarul*

zbiară: bivolul, boul, buhaiul, capra, căprioara, gaița, iepurele [măgarul, oaia, ursul, vaca, vițelul

zmiară: oaia, capra

zmeură se: capra

zuzăe: albina, bondarul, cosașul, musca, țânțarul.

Serghie Şutu

Probleme vechi și nouă.

(Iarăși *mente* și *minte* — legi fonetice — e neaccentuat > *i* — *frasin*, *buvons*, *dumică* — *-as*, *-es* > *-i* — evoluții acustice etc.)

S'a făcut până acumă tot felul de încercări de a explică dubletele atât de frecvente în textele noastre vechi ca *mente* — *minte*, *metre* — *mițre* etc. Chestiunea lui e accentuată în poziție nazală a fost reluată în Dacoromania I, 340—343 de Vivian G. Starkey în articolul *Evoluția lui en în in după labiale* și de dl Pușcariu în recensia făcută lucrării dlui Iordan, *Difton-garea lui* e și o *accentuață în pozițiile* a, e. Autorii aceștia informându-ne și asupra principalelor lucrări în legătură cu problema aceasta, cred că mă pot dispensa de a-i face întreg istoricul.

Rezumând studiul său excelent *Die Entwicklung von e vor Nasalen in den lateinischen Elementen des Rumänischen* (Weigand, Jahresb. III, 1—70) dl A. Byhan ajunge între altele la următoarele concluziuni: 1.) *e* accentuat în poziție nazală se preface în *i*. Aceeași soartă a avut-o și *e* neaccentuat înainte de *n + cons.* Dar 2.) *e* neaccentuat înainte de *n voc* pare că s'a păstrat în limba română. În dialectul dacoromân s'a prefăcut apoi în poziție tare după *r*, *lab.* și *sibilante* (*Zischlauten*) în *ă*, în poziție moale după alte consonante în *i*. În dialectele istorrom. și megl. apare pre-tutindeni *i* și *e*; în dialectul arom. sănt mai obișnuite formele cu *i* deschis (ib. pag. 61).

Merită să fie relevată în special deosebirea care se face aci între *e* accentuat și *e* neaccentuat în poziție nazală, căci ea nu este nemotivată. Studiind-o și precizând mai bine faptele, vom da de material foarte folositor pentru lămurirea fenomenelor de cari ne vom ocupa.

Încolo, pentru dl Byhan, între forme ca *mente* și *minte* nu există decât o deosebire grafică, uzul ortografic șovăitor explicându-se din faptul că *i < e* în poziție nazală n'ar fi fost încă identic cu *i < ī*, ci un *i* deschis (ib. pag. 18—19.). Acest *i*, o vocală intermediară între *i* și *e* închis, ar fi putut deci să fie scris când *e*, când *i*.

Cercetând materialul privitor la *e* neaccentuat înainte de *n + voc.*, dl Byhan îl desparte pe *e* prot tonic de *e* post tonic și încheierile sale sănt la acest loc, precum vom vedea, ceva mai precise și mai aproape de adevăr, decât în forma în care au fost rezumate la sfârșitul lucrării. Astfel spune despre *e* prot tonic: «Este cu puțință deci ca *e* neaccentuat înainte de *n voc*, după dentale, velare, *I* și *n* să se fi păstrat în limba străromână» (ib. pg. 25), iar despre *e* post tonic: «Tendința de a-l schimbă pe *e* în *i* va fi existat însă chiar încă înainte de diferențierea dialectelor; ea s'a manifestat apoi cu mai multă putere» (ib. pag. 28).

A atras atențunea îndeosebi împrejurarea — relevată mai întâi de dl Tiktin — că se scrie *e* în loc de *i* în poziție nazală mai ales după labiale. Plecând de la constatarea aceasta, dl Pușcariu și-a formulat părerea în modul următor în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, lucrare în care a distrus legenda despre uniformitatea limbii străromâne: Prefacerea lui *e*

în *i* înainte de *n* sau *m + cons.* aparține desigur epocii străromâne, căci se găsește în toate dialectele. Dacă se scrie însă încă în mod destul de consecvent *e* după labiale în limba veche românească, atunci nu prea putem descoperi aci decât rămășița unei deosebiri dialectale în chiar limba străromână (cu toată contrazicerea expunerilor lui Byhan în *Jahresbericht III*, 14—19). Când s-au depărțit dialectele, au existat regiuni în cari vechiul *e* s'a păstrat cel puțin după labiale, pe când celelalte regiuni l-au schimbat în *i*. Acest *e* s'a păstrat totuși ca fenomen dialectal în dacoromână până în sec. al XVII-lea și își continuă poate existența până în zilele noastre (cf. *Jahresbericht IV*, 284), dar a fost sau este înlocuit tot mai mult de *i* al celorlalte regiuni.» (ib. pag. 32—33).

Cele susținute astfel de dl Pușcariu formează baza de operațiune pentru Starkey. Crezând labiala precedentă hotărîtoare pentru menținerea nealterată a lui *e*, dînsul îl explică pe *cene*, *sene*, *tene*, trimițându-ne la Tiktin, *Stud. I*, 56, prin analogie cu *mene*, iar «cazuri izolate ca *дешъе* Cuv. d. Bâtr. II. 57, le putem desigur consideră ca simple grafii sau greșeli de ortografie». Adaosul din urmă îl apropie cel puțin în parte de dl Byhan. Dar Starkey crede că poate duce cercetările cu un pas înainte și explică dubletele dacoromânești cu *e* și *i* ca forme cari aparțin unor regiuni deosebite. Întâmpinând în cadrele materialului său destul de redus formele cu *e* mai ales în texte rotacizante și urmărindu-le prin texte transilvănești până pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, le crede ardelenești, admitând însă că o localizare mai precisă nu este cu putință. Prin urmare, zice Starkey, Coresi scrie numai *i*, pentru că este originar din Muntenia, iar apariția pe *ici-colo* a lui *e* în textele lui este o influență ardeleană.

Starkey ne reamintește foarte mult părerile lui O. Densusianu din *Hist. d. langue roum. II*, pag. 66—68, pe cari n'a apucat însă să le cunoască¹⁾. Dl Densusianu aduce numai ușoare modificări opiniunii formulate de dl A. Byhan, admite însă ideea unei diferențieri dialectale pe care dl Pușcariu i-a sugerat-o lui V. Starkey. D-sa crede că unele dintre textele vechi reproduc probabil vechea pronunțare, păstrată încă în anumite regiuni, pe când altele continuă să aibă când *e* când *i*.

¹⁾ Dînsul ne trimite numai la vol. I, pag. 312 al operei citate.

numai în baza unei tradiții grafice. Vechea pronunțare ar fi *i* deschis, care s'ar fi prefăcut de cu vreme în unele cazuri (foarte probabil mai întâiu înaintea unui *i*) în *i*, pe când altă dată, și mai ales înaintea unui *e*, își păstră până relativ destul de târziu valoarea fonetică „mixtă“ de sunet intermediar între *e* și *i*. Polemizând cu dl Tiktin, dl Densusianu nu admite, în opozitie cu Starkey, că labialele precedente ar fi avut o influență hotărîtoare pentru conservarea mai îndelungată a vechii pronunțări a lui *e* în poziție nazală. Interesant este însă faptul relevat de d-sa că dl *Psaltirea Scheiană* (exemplile citate de dl Densusianu nu sănt decât din partea scrisă de copistul al treilea) și în *Psaltirea Hurmuzachi* se găsesc forme ca *mene*, *tenre*, *centre* cu *e* corectat în *i*. Este o dovedă că formele cu *e* nu mai existau în graiul acelor copiști din secolul al XVI-lea sau că erau cel puțin pe dispărute.

Lui Starkey, care crede că formele cu *e* și *i* aparțin duor regiuni deosebite, i-a scăpat din vedere, ca și celorlalți cercetători, că în anumite cazuri, cari nu pot fi despărțite de exemple ca *mente-minte* etc., uzul mai șovăe și astăzi între *e* și *i* în întreg cuprinsul celor patru dialecte românești. Văzând că formele cu *e*, care a lăsat urme scrise pe întreg teritoriul dacoromânesc, devin tot mai rare în cursul veacurilor, ar fi trebuit să-și spună că este foarte firesc ca ele să fie mai caracteristice pentru textele rotacizante, căci aceste sănt cele mai vechi texte românești. În chipul acesta dovada n'a fost făcută că uzul șovăitor între *e* și *i* n'a fost un fenomen general, dar se prea poate că Ardealul sau nordul Ardealului să fi fost mai conservator.

Dl Pușcariu consideră pozițiile nouă ale lui V. Starkey ca definitiv cucerite,¹⁾ dar îi distrugе baza de operațiune, revenind asupra părerilor din *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* și ne mai admîjând că formele cu *e* ar fi rămășițe străromâne: „Cauza care a prefăcut pe *mine* în *mene* este influența asimilațioare a lui *e* din silaba următoare. Într'adevăr, precum a arătat

¹⁾ „Nu putem consideră însă ca Byhan și Weigand formele *mene*, *cuvente* etc. ca simple grafii stângace pentru a redă un *i* deschis. V. Starkey a arătat aceasta în articolul publicat în acest volum din *Dacoromania*“ (mai întâiu a susținut lucrul acesta dl Tiktin în *Studien zur rumänischen Philologie I* 54–57 și chiar dl Pușcariu în *Zur Rekonstr. des Urrum.*) „observând în același timp că aceste forme aparțin mai ales regiunilor rotacizante“ (*Dacoromania I* 389).

Iordan și Densusianu (op. cit. 65) acest *en* în loc de *in* nu apare decât când eră urmat de *e*. Am avut deci mai întâi *mine*, *cuvinte* în epoca străromână; apoi, mult mai târziu, în regiunea de nord a teritoriului dacoromân, s'au născut dialectal formele assimilate *mene*, *cuvente*, care se reflectează în textele noastre vechi, fără să fi ajuns însă să cuprindă toate cuvintele construite la fel. Cu timpul a urmat regresiunea, și formele *mine*, *cuvinte* au pătruns din nou dela sud și în aceste regiuni nordice (*Dacoromania I*, 389—390).

* *

Să supunem acum problema unei noi cercetări, fără ca s'o izolăm însă, și fără să scoatem din întreg complexul de chestiuni care privesc istoria evoluției limbii românești.

Cercetările științifice impun clasificări, împărțiri și subîmpărțiri, dar pe calea aceasta rupem sau uităm adesea sau nu mai apucăm să observăm legăturile organice între diferențele fenomene care sănt doară efectele unei singure puteri unitare, ca toate manifestările unui singur organism, căci fiecare dintre limbi se infățișează ca un tot organic. Ori de câte ori facem istoria unei limbi, voind nu numai să înregistram, dar să și explicăm fenomenele, săntem în căutarea acestei puteri, analizând felul ei de a lucră și felul ei de a reacționa față de influențe din afară. Din puterea aceasta izvorăsc anumite direcții în evoluțiunile limbii și evoluțiunile acestea se prezintă de fapt la început, am putea să zicem, ca un fel de molimă, sau ca niște avalanșe în formațiune, ca să păstrăm și reintegram comparația pe care dl Pușcariu o respinge (cfr. *Dacoromania I* pag. 386). Totuși săntem de perfect acord cu d-sa și am putea să transcriem continuând această idee aproape din cuvânt în cuvânt ceea ce mai spune în alineatul pe care îl cităm aici. Avalanșele acestea întâlnesc totdeauna obstacole în calea lor și adesea se zdrobesc de ele, încât urmele rămase din spulberarea lor nu se mai pot recunoaște de loc sau numai foarte cu greu. Obstacolele sănt condițiunile speciale care rezultă din structura specifică a fiecărui cuvânt, din istoria lui anterioară, din situația pe care o are în cadrele limbii întregi. De aceea „fiecare cuvânt își are istoria lui“, „suprafețele fonetice ale cuvintelor construite la fel nu se acopăr“ etc. (cfr. *ib.*). S-ar putea, pe de altă parte, ca o nouă evoluție să fie produsul chiar al condițiunilor speciale în

cari se găsește un cuvânt, dar materialul unei limbi este atât de vast, încât imaginațiunea noastră nu admite ca să ne închipuim că aceleași condițiuni nu s-ar mai găsi și în vreun alt caz sau alt cuvânt, și iată dată explicarea pentru ce ne-am obișnuit să vorbim de o lege sau cel puțin de o regulă fonologică. Firește că aceleași considerațuni se potrivesc și cu privire la problemele morfologice, sintactice etc.

Orice inovație lingvistică trebuie considerată ca producția acelei puteri organice, pe care nu o putem defini încă, dar căreia îi este supus de o potrivă întreg domeniul limbii. Ori de câte ori acțiunea acelei puteri pururea vii creează, în anumite condiții, d. p. un nou fenomen fonetic, trebuie să existe în mod spontan tendința de dezvoltare a același fenomen, oriunde sănătatea aceleași condiții (cuvinte construite la fel, rostite de același individ sau de indivizi ale căror organe de vorbire articulează la fel, etc.¹⁾). Măsura în care se vor produce efectele acestei tendințe generale depinde de obstacolele care i se opun. Așa numitele legi sau regule fonetice nu rezultă prin urmare prin categorizare și abstracție din istoria cuvintelor izolate, dintre care și-ar duce fiecare viața sa aparte, ci înseamnă anumite direcții de evoluare în viața comună a tuturor cuvintelor. Dacă se poate spune că o inovație n'a ajuns să se prezinte ca un fenomen general, pentru că fiecare cuvânt își are istoria lui, este cu atât mai adevărată formula inversă: fiecare cuvânt își are istoria lui și a parte, pentru că nu toate inovațiile se generalizează.

Dintr-o tufă, zorită de adierea primăverii, o crenguță înflorescă întâi, pentru că a fost mai expusă razelor de soare, mai ferită de bătaia vântului etc. În clipa aceea toată tufa stă să se acopere cu flori și celelalte crenguțe nu mai pot să zăbovească mult, dacă nu cumva le amortește vлага vreun ger întârziat, le frângă, vreo furtună năprasnică sau le aduce scădere puterii vreo insectă dușmană. Da, fiecare crenguță își are istoria ei, dar pentru toate izvorăște seva vieții din aceeași rădăcină, care nu-i repartizează totuși cîteodată hrana în aceeași măsură a supra tuturor ramurilor.

* *

¹⁾ Despre rolul deosebirilor de limbă de la individual la individ și alte asemenea chestiuni care privesc probleme tratate aici de noi, cf. Eugen Herzog, *Streitfragen der romanischen Philologie*, §§ 7—20 mai ales. Din lumenioasele expuneri ale lui Herzog se vor putea culege multe elemente care completează sau motivează și mai bine cele susținute de mine.

Dar să lămurim chestiunea în lumina unor fapte concrete. Unul din fenomenele cari caracterizează limba românească și care se găsește și de altfel în Romania — se pare că în limba retoromană cu aceeași consecvență — a fost prins în următoarea formulă generală: orice *o* neaccentuat se preface în *u*. Facem responsabilă pentru această evoluție a lui *o > u* lipsa accentului și o considerăm ca o inovațiune romanică, admitând doar că începuturile ei sănt din epoca preromanică. Dar dacă ne reamintim că în limba preromanică toate vocalele neaccentuate au devenit închise, s'ar putea — și aşa este de fapt — ca prefacerea lui *o* neaccentuat în *u* să nu se prezinte decât ca o continuare a unei vechi tendințe care s'a manifestat deopotrivă în cuprinsul tuturor vocalelor neaccentuate. Atunci ne întrebăm de ce nu s'a prefaçut în același timp și *e* neaccentuat în *i*? Dar avem atâtea exemple de *e* neaccentuat trecut în *i* în toate dialectele românești, încât trebuie să constatăm că *e* neaccentuat a fost supus aceluiași regim ca și *o* neaccentuat, numai că anumite obstacole au împiedicat, precum vom vedea, ca această evoluție a lui *e* să devie generală, ca în limba italiană (Lat. *fenestram, fraxinum, homines > it. finestra, frassino, uomini* etc.). Prin urmare, între prefacerea lui *o* neaccentuat în *u* și a lui *e* neaccentuat în *i*, despre care vom vorbi mai jos, este o legătură organică, care își are motivarea în viața limbii întregi, în viața comună a tuturor cuvintelor și nu în istoria deosebită a fiecărei dintre ele, care ne ajută în cazul acesta doară ca să explicăm „abaterile“. Dacă este aşa, atunci săntem nevoiți să considerăm și evoluția lui *a* neaccentuat în *ă* ca un rezultat al aceleiași tendințe. De fapt îl articulăm pe *ă* cu un unghiu maxilar mai mic decât pe *a*.¹⁾ Prin urmare, oricât am despărți în fonologie vocalele una de alta, tratând pe fiecare într'un capitol deosebit, prefacerea lui *a*, *e*, *o* neaccentuați în *ă*, *i*, *u* constituie un singur fenomen (cf. mai jos despre *o* și *e* neaccentuați în bulgărește). Numai *i* și *u* nu s-au schimbat când au fost neaccentuați, pentru că se găsesc la limitele extreme ale vocalismului nostru, fiind vocalele cele mai închise. Dar s'ar putea în sfârșit ca și aceste vocale să fi fost mai deschise altădată decât astăzi.

¹⁾ Aceasta este fără îndoială una din particularitățile care trebuie adăugată definiției date lui *ă* în Pușcariu—Herzog *Lehrbuch der rum. Sprache* I, ed. a 2^a, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1920 pg. 5.

Dacă admitem că prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* este străromână și că obstacolele cari au făcut cu nepuțință generализarea fenomenului au produs o continuă șovăire între *e* și *i* neaccentuat, atunci se impune întrebarea, dacă acest uz șovăitor n'a putut să cuprindă prin analogie și celalt caz, când *e* se preface în *i*, deci când *e* eră accentuat și în poziție nazală, în cazuri ca *mente-minte* etc. Răspunsul va fi afirmativ. Astfel nici labiala precedentă și nici *e* următor n'ar mai fi cauzele adevărate pentru apariția lui *e*. De lucru acesta ar trebui să fim convingiți, chiar dacă n'am putea arăta de ce s'a păstrat vechiul *e* mai ales după labiale și înainte de *e* și dacă n'am putea cită exemple, destul de numeroase de altfel, în cari *e* nu e precedat de labială și nici urmat de *e*.

* *

Ca și dl Byhan, și dl Densusianu deosebește pe *e* neaccentuat de *e* accentuat în poziție nazală, făcând distincție totodată între *e* prot tonic și *e* post tonic. Rezum astfel rezultatele pe cari le înregistreză și pe cari crede că le poate preciza mai bine: a) *e* neaccentuat se preface în *i* 1) dacă urmează *m + cons*: *temporivum* > *timpuriu*; 2) dacă urmează *n + cons*: **allen(i)tare* > *alintă*, *calendarium* > *cărindar*, *gîngivam* > *gingie*, *sentire* > *simfi*, *tendiculam* > *tindechie*, *mentire* > *minfi*, *vîndicare* > *vindecă*; 3) în silaba posttonică după *c*, *g*, *d* în mod regulat, iar după *s* numai dacă silaba următoare conține un *i*: *sarcinam* > *sarcină*, *fuliginem* > *funingine*, *marginem* > *magine*, *petiginem* > *pecingine*, *grandinem* > *grindină*, *lendinem* > *lindină*, *ordino* > *urdin*, *pedinum* > *piedin*, *asini* > *asini*, *fraxini* > *frasini*; b) *e* neaccentuat rămâne nealterat înainte de *n*; 4) în silaba posttonică în afară de cazurile arătate subt 3: *ne-mînem* > *nimeni*, *annotinum* > *noaten*, *homînes* > *oameni*, *pe-pinem > *pepeni*, *pectînem* > *piptene*; 5) ori de câte ori se găsește în silabă prot tonică: *cînusiam > *cenușe*, *genuclum* > *genunchiu*, *venire* > *veni*, *venenum* > *venin*, (*cuminecă*, *măcină* fiind refăcute după *cuminec*, *macin*); c) *en* în poziție tare s'a prefăcut în *in*; 6) dacă precede o labială în cazurile corespunzătoare celor de susă 2 și 5: *suspendiolare > *spânzură*, *exventare > *zvântă*, la cari îl putem adăugă pe [ex]-*ventulare* > *zvântură*, apoi *fenacium > *fânaț*, *venare* > *vână*, *mînare* >

mână, pe când *scărmăna* < *excarminare l-ar datoră pe *ă* lui *scarmăni*, iar *mīnutum* ar fi dat *mărunt*, trecând prin etapele intermediare *menut > *menunt > *merunt* > *mărunt*, *e* prefăcându-se în *ă* dupăce *n* a cedat locul lui *r* (Hist. de la langue roum., II, 23).

Explicările acestea sănt cu mult prea complicate, spre a nu fi supuse unui minuțios control. Nu prea pricepem de ce pe *e* accentuat l-ar preface în *i* orice poziție nazală, iar pe *e* neaccentuat numai anumite poziții nazale. Ar fi destul de plauzibil ca *e* prot tonic și *e* post tonic s'o apucă pe căi diferite, ar fi însă de asemenea greu de înțeles, de ce în cazul lui *e* post tonic poziția nazală și-ar avea efectul numai dacă *e* este precedat de *c*, *g*, *d* sau *s*, iar înainte de *s* numai când în silaba următoare este un *i*. De altfel n'ar ajunge pentru explicarea trecerii lui *e* post tonic în *i* nici poziția nazală singură, precum dovedesc cazurile de supt 4, și nici numai faptul că precede *c*, *g*, *d* sau *s*, cari în alte cazuri n'au această influență: *agilem* > *ager*, *digītum* > *deget*,¹⁾ *duxerunt* > *duseră*.²⁾ Apoi diferența fonetică între *č* și *ȝ* pe de o parte și *d* și *s* pe de altă parte este destul de mare, încât nu ni se pare probabil că ele ar fi influențat în mod identic asupra vocalei următoare. De ce l-ar preface în sfârșit *č* și *ȝ* combinat cu poziția nazală pe *e* în *i* numai în silaba posttonică (*sarcină*, *magine*), dar nu și în silaba prot tonică (*cenușă*, *genunche*)?

Cât despre exemplele de supt 6, evident că avem aici un *e* păstrat până în timpuri foarte recente, care s'a prefăcut în dacoromânește în ca orice *e* neaccentuat în poziție tare precedat de labiale și care a devenit apoi *â*, întocmai precum și *ăn* < *an* se schimbă de obiceiu în *ân*: *lanarium* > *lânor*, *granarium* > *grânar*, *sanctum Petrum* > *Sâmpietru*, *manicare* > *mânecă*, *remanere* > *rămâneă*, *demâtreata* (Δεμάτρεια Cod. Vor. 17/10–11) sau *demâneața* (Δεμλητία Ps. Sch. 10/11) dela *demane*. Desigur că *â* poate — și trebuie — explicat în cazurile acestea

¹⁾ Nu-l putem așeză printre exemplele acestea pe *fecesi*, pe care d. p. glosarul dlui Andrei, *Psaltirea Scheiană* II, pg. 388-389 îl citează numai ca *fecești*, resp. *feceu* sau *feceș*, (de 33 de ori), neavând de altfel pe lângă persoana primă *feciu* decât forme ca *feace*, *feacemu*, *feaceră*. Lipsa metafoniei dovedește că se accentuă *fecesi* nu *fecești*. De fapt *fecesi* îi corespunde lui *fecisti*. Sî astăzi se spune încă *spusese* ne lângă *spusești*.

²⁾ Adevarat că în cazul acesta urmează și nu *i*, dar dacă un *s* e cauza prefacerii lui *e* în *i* din *frasini*, atunci am avea de a face cel mult cu o armonie vocalică și *frasini* n'ar mai putea fi citat ca un exemplu cu *en* trecut în *in*.

prin analogie cu *lână*, *grâne*, *sânt*, *mânec*, *rămân*, *mâne*. Vedem însă uzul șovăind chiar și în elemente streine: se zice *mânie* și *mânie* < grec. *μανία* și probabil că ă a apărut mai întâi în forma *mâniu* a derivatului *a mânia*, analogia înlocuind pe ă accentuat în poziție nazală prin ă, pentru că și altădată alternă în poziție nazală un ă accentuat cu un ă neaccentuat (*rămân* — *rămăne*). Astfel de analogii trebuie admise și pentru exemplele citate de dl Densusianu supt 6. Aceeași cale duce la *mânia*, (după *mâniu*) ca și la *spânzură*, *zvântă*, *vână*, *mâna*, pe lângă că s-ar putea admite și analogii ca între *zvântă* și *vânt*, și că *mân* s-ar fi putut desvoltă și fără de asemenea analogii chiar din *mino* (cfr. mai jos *fân*).

Trebue să insistăm asupra faptului că poziția nazală n'a avut nici o importanță pentru *a* neaccentuat. În poziție nazală, *a* accentuat devine ă, dar *a* neaccentuat se preface în ă ca în oricare altă poziție. Astfel în *mănușchiu* < *manuculum* și în diminutivul *mănușă* s'a păstrat ă, pentru că nu s'a mai simțit legătura cu *mână* < *manum*, întocmai precum *zănamec* < *dianaticum* n'a mai fost influențat de *zână* < *Dianam*. La fel și *sănătem*, *sanitosum* au dat *sănătate*, *sănătos*, dar în aromânește nu se spune numai *sănătate* și *sănătos* (Cavalotti, Weigand v. P. Papahagi, *Scriitori aromâni în sec. al XVIII-lea*, pg. 243; S. Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr.* nr. 1909 și 1510), ci și *sânătate* și *sânătos*. În *Basmele Aromâne* publicate de dl Papahagi formele din urmă sănt chiar cele mai obișnuite, deși în acele basme, ca în genere în dialectul aromânesc, sănt foarte frecvente de altfel tot felul de forme cu ă în loc de ă. Arom. *sânătate* (cfr. mgl. *sânitati*) și *sânătos* se datorează analogiei cu *sân* < *sanum*, care trebuie să fi existat cândva și în dialectul nostru, căci Istroromâni zic *săr*.

Dacă ne-am convins că în poziție nazală soarta lui *a* neaccentuat nu a fost aceeași ca a lui *a* accentuat, cu toate că atât de adese avem ă și într'un caz și într'altul, atunci este cu atât mai verosimil că poziția nazală nu va fi influențat nici pe *e* neaccentuat ca pe *e* accentuat, deși cel dintâi este reprezentat într'un număr considerabil de exemple prin *i*, întocmai ca și supt accent.

Să mai notăm că ă se articulează în de obște cu un unghiu maxilar mai mic decât ă și că același raport va fi fost, proba-

13*

bil, mai întâiu și între *i* din *e* accentuat în poziția nazală și *i* din *e* neaccentuat. Constatarea aceasta ne trebuie pentru mai târziu. Adăugăm aici că, după observările de până acum, să se prezintă oarecum ca un sunet intermedian între *a* și *â*. Astfel se pare că au cu atât mai multă dreptate cei ce susțin că *a* în poziție nazală s'a prefăcut mai întâiu în *â* înainte de a deveni *â*, și șovăirea dialectală, dar mai ales aromânească, între *â* și *â* s'ar datori acestei evoluții care n'a ajuns încă peste tot la *â*.

Dar nu numai considerații de ordin general sănt potrivnice opiniilor susținute de dl. Densusianu. Și de astă dată aparatul critic al d-sale nu este destul de bine întocmit. Făcând această observare, nu voiesc să scad nimic din valoarea savanței d-sale opere. Dintr'însa nu se degajează numai o spuză de lumină aruncată cu elegantă abilitate asupra istoriei limbii românești, ci și o atmosferă de aristocratism științific, în care însă munca nu poate fi destul de răbdurie și demeticuoasă. Și de data astă se pot adăogă la exemplele citate de autor variante sau alte exemple în contrazicere cu concluziunile lui. Apoi mai este o mare scădere pentru cei cari putem culege atâtea lucruri folositoare și atâtea îndemnuri din opera aceasta, că în secolul al XVI-lea n'au existat încă texte în celealte dialecte românești. Astfel expunerile asupra limbii din acea epocă nu se bazează decât pe material dacoromânesc și sănt lipsite de controlul făcut cu ajutorul materialului dialectal corespunzător, a cărui consultare impune un sir de rectificări de tot felul.

Constatăm mai întâiu că între *e* neaccentuat protonic și *e* neaccentuat posttonic nu există o deosebire de felul celei făcute de dl Densusianu. Nu vom căuta decât vreo câteva exemple notate incidental, convinși că numărul lor ar spori în mod extraordinar, dacă le-am căută din adins. Astfel găsim în poziție protonică *i* în *viinreadză* (*Ps. Hurmuzachi* v. *Candrea*, *Ps. Sch. II*, 197/34) în loc de *vânează*, ca variantă a formei *vereadză* (*Ps. Sch. 309/16*) pe care dl *Candrea* crede că trebuie să o îndrepte în ediția sa în *vărează*. Forma *viinreadză* o citează de altfel și dl. Densusianu (op.: cit. II, 84), adăugând și pe *vineze* din *Evanghelia* cu învățătură a lui Coresi și dând de astă dată explicări cari se contrazic cu ceea ce a spus altă dată: *e* în forme ca *vereadză* și *venreadză*, citate din diferite psaltiri ale secolului al XVI-lea, se explică acum ca și *e* accentuat înainte de *n*.

(s'explique par ce que nous avons dit plus haut — am rezumat această părere în introducere — au sujet de *e* accentué devant *n*, la graphie avec *en* étant fréquente aussi aux mots contenant *e* atone; comp. *asenului* T. B. 470; *grindene* C. P. XVII 13; P. O. Ex. 10; *necredencioasă* C. T. Marc. 40., pe când la pg. 23 *e+n* în silabă protonică se conservă, spre a se schimbă doar în *â* după labiale în poziție tare (*e+n* en syllabe protonique s'est conservé... après une labiale, *en* a été changé en *în* si la syllabe suivante ne contenait pas *e* ou *i*). Este o deosebire între cele două păreri, pe care n'o poate indeajuns motivă împrejurarea că explicarea întâia privește evoluția limbii până în secolul al XVI-lea, cea de a doua limba din acel secol¹⁾.)

În poziția posttonică, când după dl. Densusianu *e* rămâneă nealterat, dăm alături de *nimeni*, forma citată de d-sa, de *nimi-nile* (*Cod. Vor.* 112/9), alătura de *noaten*, de forma *noatin* (*Pușcariu, Et. Wb. d. rum. Spr.* pg. 103; aici evident că *i* este mai recent decât metafonia), alături de *oameni* de *oamini* chiar *oaminri*, forme foarte răspândite în textele vechi, precum rezultă din citațiile lui Densusianu (op. cit. pg 84)²⁾, alături de *pepene* și de *pepine* (*Pușcariu, Etym. Wb. d. rum. Sprache*, pg 113), alături de *pieptene* de *pieptine* (ib. pg. 115). Iar când după dl. Densusianu *e* ar trebui să devie *i*, dăm, alături de *grindină*, de *grindenă* și *grindene*, forme citate de *Dicționarul Academiei*, cea de a doua din *Coreși și Palia* din 1582 și relevată și de dl. Densusianu în pasajul reprodus de noi mai sus, iar cea dintâi întrebuițată și astăzi în Ardeal, prezența lui *e* ne mai putând fi explicată deci numai dintr'un capriciu ortografic sau ca un reflex al unui sunet „mixt“ intermediar între *e* și *i*.

Dar dl Densusianu (op. cit. 85) ne dă exemple cu *e* în loc de *i* și înainte de *n+cons*: *pămentești*, *ventișoru*, *menți*, *mențiună*, *menciuros*, *vendecă*. Adevărat că dsa consideră în cazurile

¹⁾ Încă o observare. Nu se poate pune fără de nici o rezervă pe seama secolului al XVI-lea totul ce se găsește în textele rotacizante, cătă vreme chiar părerea lui Densusianu nu exclude cu desăvârșire posibilitatea ca ele să reproducă texte mai vechi decât secolul al XVI-lea (... mais ces textes peuvent bien être de la première moitié du XVIe siècle, ... La théorie de l'orga reste cependant une simple hypothèse... op. cit. II, pg 8).

²⁾ Dsa citează din trei locuri ale *Psaltirii Hurmuzachi* și forma *oamienri* care reoglindește șovăirea uzului,

acestea fonetismul de foarte regulat [le phonéthisme très régulier $e > i$ (*e*)], ceea ce ar însemnă sau că trebuie să citim în toate cazurile acestea *i* (cfr. ib. 23. *e + n + cons > in*), și de fapt d-sa pune alături de *ventișoru* pe *vintișor* din alt text, fără de a face vreo distincție, sau că trebuie admisă și aici aceeași explicare ca și pentru *e* accentuat, pe care a aplicat-o și pentru *vereadză* (v. mai sus), explicare în baza căreia *e* ar mai putea avea și valoare de *i* deschis.

* *

Nu este o simplă întâmplare, după cum vom vedea, că în poziția protonică n-am putut cită ca abatere de la regula dată de dl Densusianu decât un singur exemplu cu *i* în loc de *e*, dar mai multe cazuri cu *e + n + cons* în loc de *i + n + cons*, pe când în poziție posttonică, în cazurile cari după dl Densusianu ar trebui să păstreze pe vechiul *e*, n'a rămas nici unul din exemplele d-sale fără de o variantă cu *i*; tot astfel explică anumite motive (v. mai jos) că atunci când după d-sa trebuie să apară *i*, alătura de *grindenă* și *grindene* n'a mai putut fi pus nici un singur caz cu *e* în loc de *i* după *c* și *g*.

În afara de exemplele citate de dl Densusianu dăm însă, pe lângă *gingină* (din Dosofteiu, C. Negrucci, *Lexiconul de Ruda*, din V. Vaida, *Material jargon de dialect sălăgean* în „Tribuna“ 1890 etc.) și de *gingenă* în poeziile lui Alecsandri și în Dr. N. Leon, *Istoria naturală medicală a poporului român*, Buc. 1903 (v. Dicționarul Academiei supt *gingie*).

Ar fi să mai adăugăm poate, după aceste observări despre *e* neaccentuat + *n*, că în exemplele citate pentru *e* neaccentuat urmat de *m* (*n*) + *cons.*, în *timpuriu*, *alintă*, *cărindar*, *gingie*, *simți*, *tindechie*, *minți* și *vindecă*, vocala *i* s-ar putea explică și pe calea analogiei cu *temp*, *alint*, **cărinde* (<*calendae*, păstrat în ital., prov., retorom., și care poate să fi existat și la noi), *gingină* (în *gingie* s-ar putea admite și armonie vocalică), *simt*, *întind* (*tindechii* i se mai opune și „zâmți, întinzori sau tindeică» v. T. Pamfile, *Industria casnică*, Buc. 1910. pg 277-288), *mint* și *vindec*, analogie care desigur că a apăsat cumpăna uzului șovăitor între *e* și *i* în spre cel din urmă.

Va fi interesant ca să consultăm, întru cât sănt atestate, și din celealte dialecte formele corespunzătoare exemplelor citate

de noi. Dialectele aromâne și meglenit au astăzi peste tot *i*, încât în afară de scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea se mai pot căuta doar în mod excepțional forme aromânești cu *e*, căci în mgl. *zenucl'u* (v. mai jos) probabil că avem de a face cu o greșală de transcriere: arom. *timpuriu*; arom. *dzindzie*; arom. *simtsà* (= *sentiebant*), mgl. *sintsori* (= *sentire*); mgl. (s)*tindęcl'ă*; mgl. *mintsqri* (= *mentire*); arom. *vindicare*; arom. *sartsină*; arom. *furi(n)dzine*; arom. *mardzine*, mgl. *mardzini*; arom. *grindine*, mgl. *grindini*; arom. *lindină*; arom. megl. *urdin*; arom. *k'adin*, mgl. *k'ędin*; arom. *frapsin*, mgl. *frasim*; mgl. *nimini*, arom. *noaten* (cuvântul citat supt forma aceasta în Pușcariu Et. Wb. d. r. Spr., pg. 103, nu se găsește nici în vocabularul aromân din *Scriitorii aromâni în secolul al XVIII-lea* și nici în glosarul *Basmelor Aromâne* ale d-lui Per. Papahagi, iar I. Dalametra, *Dicționar macedo-român* cunoaște numai forma cu *i* în loc de *e*; în fața consecvenței cu care apare de altfel *i* după accent, *noaten* cu *e* ar putea să fie o greșală de scris sau de tipar), *noatin* (Dalametra); arom. *oamin'*, mgl. *oamini*; arom. *peapine*; arom. *k'aptine*, mgl. *k'aptin*; arom. *tsinușă* (Weigand, Dalametra), *tšinuše* (Papahagi), mgl. *tšinușă* (Weigand), *tšanușă* (Papahagi; nu știu să explic pe *a*, dacă forma aceasta există de fapt); arom. *dzenucl'u* (Pușcariu, Et. Wb. der rum. Sprache, pg. 61; Weigand, *Die Aromunen* II, 301; e forma mai veche citată din Cavalotti de G. Meyer, Alb. Stud. IV, pe când Daniil din Moscopole are *i*, v. Papahagi, *Scriitorii aromâni în sec. XVIII-lea*, pg. 210), *dzinucl'u* (Papahagi, Dalametra), mgl. *zenucl'u* (Pușcariu, loc. cit.), *zinucl'u* (Papahagi); arom. *vinire*; arom. *virin*; arom. *spindzurare*; mgl. *izvintară* (= *zvântară*); cfr. arom. mgl. *vintur*, mgl. *vinturiță* (= *vijelie, furtună*); arom. *avinare*; arom. *minare*; arom. *scărminare*, cfr. mgl. *rascarmiń*; arom. mgl. *minut*.¹⁾

Am dat prin urmare de trei ori de *e* (arom. *noaten*, *dzenucl'u*, mgl. *zenucl'u*), în două din cazurile acestea existența lui nefiind mai presus de orice indoială, iar tustrele având și corespondente cu *i*. Dar înainte de vreo 100 de ani și mai bine, cel puțin în aromânește, formele cu *e* au fost încă destul de frecvente.

¹⁾ Am citat după Pușcariu, Et. Wb. d. r. Spr.; G. Weigand, *Die Aromunen* II; P. Papahagi, *Basme aromâne și Scriitorii aromâni în sec. al XVIII-lea*; idem, *Români din Meglenia*; I. Dalametra, *Dicționar macedo-român* (Buc. 1906).

Dl Papahagi face în *Scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea*, pag. 323, următoarea constatare: „Una din particularitățile cele mai însemnante la Ucuta este și șovăirea vocalei neîntonate *e*, redată când prin *e*: *dzenucl'u* (azi *dzinucl'u*), *dzeamenă* (azi *dzeamină*), *oasele* (azi *oasile*), etc., și când prin *i*: *nimalo* (Cav. *ne-malo*), *ndziminăm*, *ndziminate*, *n̄gumitate* etc., această șovăire a lui *e* se găsește și la Daniil, Cavaloti, deși la primul este redată mai mult prin *i*: *dzédzitile* Daniil, (*dzédzetu* Ucuta), dar *n̄gumetă* Daniil, *maṭenu* Cavaloti, *maṭină* Daniil, *sāndzile* Daniil, *ndereaptă* Cavaloti, *ndireptu* Ucuta. Tendința astăzi la Aromâni este ca orice *e* neîntonat, afară dacă-i la sfârșit, să devie *i*: *nidus*, *nifaptu*: însă *nefānerusitu*, *neştire* la Ucuta; azi *si* (=să), pe când la Ucuta, Daniil *se*“.

Dar am anticipat, ne mai făcând nici o deosebire între *e* neaccentuat în poziție nazală și orice altă poziție. Cred de altfel că și din expunerile de până acum rezultă că distincția aceasta nu trebuie făcută.

Să vedem deocamdată cum se prezintă dialectul istro-român, adunând, ca și pentru dialectele aromânești și meglenite, formele corespunzătoare exemplelor citate de dl Densusianu: istrorom: *sārtşire*, *lindire*, *āsir*, *frāsir*, *notir*, *omir*, *tsāptir* (pieptene); *tseruşe*, *žeruncl'u* verit (Pușcariu, *Studii istroromâne*, pag. 4, I/9) *verir*, *matsiră* (aici *i* se explică prin analogie cu *mātsiru* etc. când *i* este posttonic); *spāndzură* (A. Byhan, *Istrorum. Glosar* în *Jahresber. VI* 349; forma aceasta adecă n'ar trebui citată, căci e evident greșită, dialectul istroromân necunoscând treceerea *e* > *ă* după labiale. Existența ei a fost contestată cu tot dreptul în Pușcariu, Et. Wb. der rum. Sprache pag. 148), *vintură*; *miră* (= mâna; în cele două cazuri din urmă *i* se explică prin analogie cu formele în cari *e* fiind accentuat și în poziție nazală a trecut în *i*)¹⁾

Dialectul iopian nu cunoaște prin urmare șovăirile celorlalte dialecte, inclusiv dialectul daco-românesc. El are în toate cazurile acestea — uzul nu este chiar de aceeași consecvență în altă poziție decât cea nazală (v. mai jos) — *e* în poziție protontonică și *i* în poziția posttonică. Constatarea aceasta este deosebit de prețioasă pentru cele ce urmează.

¹⁾ Am citat după cele trei opere indicate în parentezele acestui alineat.

Vorbind despre *e* neaccentuat în secolul al XVI-lea, dl Densusianu (*Hist. de la langue roum.* II pag. 84) arată că „indiferent de consonanta care precede, *e* s'a schimbat în *i* în mai multe texte (mai ales în cele scrise în dialectul moldovenesc)“. Reținem constatarea din parentez, căci ea se potrivește foarte bine cu constatarea făcută în alt loc, că Ardealul ar fi fost mai conservator în ce privește soarta lui *e* neaccentuat. Încolo, consonanta precedentă nu importă, ci accentul. De fapt în majoritatea covârșitoare a exemplelor date de dl Densusianu, *i* în loc de *e* apare în poziție posttonică, mai ales imediat după accent, numărul cuvintelor cu *e > i* protonic fiind de tot redus. Oricât am îmbogăți materialul dlui Densusianu, proporția se vede că va rămâne aceeași, culegerea aceasta de exemple fiind făcută fără de vreo preocupare care ar fi putut să dea preferință cazurilor cu *i* posttonic. Citez toate exemplele acestea, fără de a mai indica izvorul spre a nu îngreuiă lectura, căci controlul se poate face cu ajutorul operei dlui Densusianu: a) după accent: *afli, ari, aseminea, aseminilea, blastimi, carți, ceni, ceri, câți, faci, facirile, forti, iasti, iconiți, înțelegim, laturi, mari, mini, menri, oamini, oaminri* (chiar cazuri când *oamenii* a fost corectat în *oaminii* sau *oamienri*), *păduri, sănătati, săngile, săntim, sorite, tinri*, (odată corectat în *tinre*), *trimitiți, voastri, zeci, zili*; b) înainte de accent: *adivără, Dumnidzău, întribă, omnesc, şideă, şidzuiu, şidzându, videă*, apoi cuvinte neaccentuate în frază (prepoziții și conjuncții): *di, dila, pri, si*. Deci 31 de cazuri posttonice față de 12 protonice, disproporția devenind cu mult mai mare, dacă ținem cont și de frecvența lor.

Constatăm deasemenea în baza materialului adunat de dl. Densusianu (*op. cit.* 85—86) că elementele streine sănt supuse aceluiași regim. În aceste cuvinte nelatine *e* este mai rezistent în poziție protonică, mai labil în poziție posttonică. În chipul acesta se produce o diferență între *e* protonic și *e* posttonic, care scoasă din ansamblul preocupărilor acestui studiu, ar putea să pară foarte curioasă. În comparație cu uzul de azi, adese evoluția lui *e* neaccentuat a rămas în cazul dintâi, cu *e* în loc de *i*, cu mult în urma zilelor noastre, pe când în cazul al doilea, cu *i* în loc de *e*, este mult mai progresată decât astăzi. Iată exemplele: a) *e* protonic: *sprejeni, sprejenitoriu* (aceeași Psaltire

scrie și *sprejiniră, sprejinitoriul*), *bezaconie* (n'avem nici un motiv ca să credem împreună cu dl. Densusianu că s'ar fi pronunțat probabil *bazaconie*, deci cu a, cu toate că se scriă e), *scriniul, tepsie, sfentirea, smenti, smenteală* pe de o parte, însă numai *ivanghelie, nemisoaie, tribui* pe de altă parte; b.) e posttonic: *aleanış* (dar și *aleaneş*), *iuti, leanış, neamış* (dar și *neameş*) pe de o parte, însă numai *călugherilor* (cu un e care a avut cu totul altă evoluție, azi: *călugărilor*).

* *

Rezumând rezultatele obținute până acumă și având în vedere uzul zilelor noastre, facem următoarele constatări:

1) E neaccentuat, indiferent de poziția în care se găsește și de sunetele împrejmuitoare, se preface în i, fenomenul nefiind în toate vremurile deopotrivă de răspândit și de progresat: drom., arom. *timpuriu*, drom. *simfl*, arom. *simtsə*, mgl. *simtsqri*; drom. † *vinreadză* (*Ps. Hurmuzachi*, 93/2); arom. mgl. *tšinušă*; arom. *spindzurare*; mgl. *izvintară*; arom. megl. *minut*; drom. † *Dumnidzău* (*Doc. Hurmuzachi XI*, 490), arom. *Dumnidzău*, mgl. *dumnizesc*; drom. *videă* (*Ps. Hurmuzachi*, ps. 127/6); drom. *sarcină*, arom. *sartsină*, istrorom. *sartsire*; drom. *frasin*, arom. *frapsin*, mgl. *frasim*, istrorom. *frasir*; drom. arom. *noatin*, istrorom. *notir*; drom. *afli* (*Doc. Hurmuzachi*, XI, 490), *ari* (*ib.* 398), *blastimi* (*Palia din Orăștie Ex. 22*), *câti* (*Doc. Hurmuzachi XI*, 490), *fortii* (*ib.* 490), *tinri* (*Ps. Hurmuzachi*, ps. 67/17), mgl. (v. *Per. Papahagi, România din Meglenia*, pg. 14) *feti, mari, ari, si dusi, spusi, tinti, buni, du ti, muniti, iundi*, însă drom. *cenușă*, istrorom. *tseruşeç*; drom. *genunche*, arom. *dzenucl'u* mgl. *zenucl'u*, istrorom. *žeruncl'u*; istrorom. *verit*; drom. *Dumnezeu*; drom. *vedeă*; drom. † *frasenul* (*M. Gaster, Chrestomatie română I* 356/23); drom. (poate și arom.) *noaten*; drom. arom. *are, câte, tine, bune, munte*, etc. etc. (cfr. arom. *așturnut, avinător, nidiscălicată, dizligare, fireastră, plicare, șidzut, țiritor* (dela ter=cer), *vinire, apoi batire, dzinire, fașire, fearică, peatic, pulbire, tindire* etc. etc.).

2) Trecerea lui e neaccentuat în i fiind comună tuturor dialectelor, este antedialectală. Originile ei sănt mult mai vechi, căci ea se prezintă ca o continuare a evoluției latinești, în urma căreia toate voca-

lele neaccentuate au devenit închise în limba pre-romanică. Întrucât și desvoltarea lui *a* și *u* din *a* și *o* neaccentuați se datorează aceleiași tendințe în evoluția limbii, *a* > *ă*, *o* > *u* și *e* > *i* constituie un singur fenomen fonetic.

Evoluția lui *e* neaccentuat în *i*, care ne interesează aici în special, este un fenomen foarte caracteristic și pentru limba italiană, iar faptul că este comună limbii italiene și limbii românești este o probă pentru vechimea ei. Ea pare să fi lăsat urme și de altfel în Romania. Astfel, cred, că își găsește explicarea un caz foarte interesant în limba franceză. E unul dintre acele exemple cari par a dăsminți, în izolarea lor, pe cei cari cred în regularitatea evoluției unei limbi și cari servesc ca argument acelora cari tăgăduesc existența unor legi fonetice, pentru că atât de adese nu reușim să le descoperim sau să le formulăm destul de precis, precum observă foarte bine dl. E. Herzog (v. mai jos.)

În limba neo-franceză, *e* neaccentuat rămâne de obiceiu în silabă deschisă, se labializează însă înainte și după o consonantă labială devenind *ö*, iar în locul acestui *ö* apare *ü*, când este precedat și în același timp și urmat de câte o labială sau înaintea unui *m*: *devoir*, *besogne*, însă *buvons*, *fumier*, *jumeau*, *chalumeau* etc. Întocmai precum *ö* este un *e* labializat, *ü* nu este decât un *i* labializat. Dacă admitem că trecerea lui *e* neaccentuat în *i* a fost cândva un fenomen cunoscut și în ținuturile limbii franceze, atunci forme ca *buvons* nu mai fac nici o greutate. Presupunem deci că și în Franța a început cândva uzul să șovăe între *e* și *i*, dar că evoluția înspre *i* a dat de obstacole cari au produs regresiunea, noul *i*, ori care ar fi fost nuanța lui, dar în sfârșit *i*, fiind înlocuit de vechiul *e*, încât astăzi de abia se mai pot cunoaște „urmările din spulberarea avalanșei“. S'a format astfel atunci o corespondență oarecare între *e* și *i*, întrucât totă evoluția și regresiunea aceasta s'a desvoltat pe distanță dintre aceste două vocale. Devenind însă *i* prin labializare *ü*, a ajuns în afară de direcția de la *i* la *e* și a putut să rămâne neatins de mișcarea regresivă, pentrucă între *ü* și *e* n'a existat aceeași corespondență ca între *i* și *e*. Acum înțelegem de ce apare *ü* numai în vecinătatea labialelor, deci numai în cazuri când a fost cu puțință labializarea, un obstacol al regresiunii.

Cu puțință ar fi să ni-l explicăm pe *ü* și din *ö*, evoluția *ö* > *ü* mergând însă paralel și simultan cu *e* > *i*, căci nu ne-am prea putea închipui ca *ö* să se fi prefăcut în *ü* numai mai târziu, pe când noul *i* făcea sau a făcut calea inversă, revenind *e*, și n'am prea putea înțelege motivele pentru cari *ö* ar fi devenit o vocală tot mai închisă, până a se preface în *ü*, dacă n'ar mai fi fost prins de vechea evoluție a închiderii progresive a vocalelor neaccentuate. În felul acesta i-am atribu poate o vechime prea mare lui *ü* în limba franceză. Mai probabil este că fenomenul s'a petrecut în epoca începătoare a limbii¹⁾.

Această scurtă excursie în Franța nu rămâne fără de roade nici pentru limba românească. De la franc. *buvons*, *fumier* etc. ajungem la rom. *după*, *dumic* etc. Dăm în cazurile acestea de un *e* trecut în *u*, evoluție neobișnuită, pe care n'am putut-o explică până acumă, dar pe care o simțeam totuși legată de labialele cari se găsesc totdeauna pe lângă acest *u* < *e*.

În cuprinsul Galiei, în care *ü* a fost odată un sunet foarte obișnuit, vocala aceasta a putut să ia din nou ființă, poporul francez având moștenite anumite predispoziții și de la *stră bunii galii*²⁾, dar organele noastre de vorbire s'au împotrivit totdeauna articulării lui *ü*, deși în vecinătatea noastră (la Albaneji și Veglioți), sunetul n'a fost necunoscut. Si în limba latină grecescul

¹⁾ cfr. W. Meyer-Lübke, *Hist. Gramm. d. franz. Sprache, I Laut und Flexionslehre*, Heidelberg 1908, pg. 110 și Eugen Herzog, *Streitfragen der romanischen Philologie*, Halle a. d. S. 1904, pg 16—17. Reproduc textual următorul pasaj din aceste expuneri ale lui Herzog, pentru că adevărul formulat atât de clar într'insul, privește de aproape una dintre chestiunile esențiale atinse în acest studiu: „Vor allem ist aber zu beachten, dass manchmal auch das Lautgesetz nicht genau und richtig festgesetzt wurde, dass der Laut speziell in der Umgebung, in der er sich befindet, sich nicht nach diesem entwickelt hat, sondern nach einem anderen, das wir aber nicht formulieren können, weil wir eben keinen anderen Beleg haben. Unbetontes freies *e* bleibt im heutigen Französischen und wird *ö* gesprochen vor *v*: *devoir*, nach *b*: *besogne*, treffen aber beide Bedingungen zugleich ein, so wird *ü* daraus, *buvons*; und so kann die spezielle Umgebung auf den Laut auch einwirken, wo wir es nicht so leicht kontrollieren und verstehen können wie hier.”

²⁾ Firește că nu vreau să zic că franc. *ü* ar fi un sunet primit de-a dreptul din limba galică, precum n'ă susține că dispariția pe o scară foarte întinsă a lui *f* în limba spaniolă s'ar datoră unei influențe directe a limbii iberice, în care n'a existat acest sunet. Totuși mă simt ademenit să cred că *f* a dispărut chiar în limba spaniolă și numai în acea parte a României, pentru că numai în vinele poporului spaniol curge din belșug și sânge iberic. Despre franc. *ü* supt acest raport și despre span. *f* > *h* cfr. W. Meyer-Lübke, *Einführung in d. Stud. d. rom. Sprachen*, ed III. pg 227—238 și 237—238.

y a fost redat prin *u*, chiar și în vremuri mai recente, când y nu mai avea acest timbru, ci devenise ū și Romanii îl înlocuiau și prin *i*: *pixidem, quam nos corrupte buxidem dicimus* d. p. este reflexul acestui uz șovăitor, cuprins într-o glosă (cfr. Meyer-Lübke, *op. cit.* pg 135). În consecință avem și noi *u* într'un cuvânt ca d. p. *martur* < *marturem* de la gr. μάρτυς gen. μάρτυρος, pe când altă dată *iu* este reflexul românesc al lui *y*, a cărui articulare are particularități comune și cu *i* și cu *u*: γυρος > lat. *gyrus*, rom. *giur* > *jur*. Împrumuturile noastre medio- și neogrecești au toate *i*: *chiparos* < κυπαρίσσι, *mir* < μύρον, *polican-dru* < πολυκάνδηλον etc.

Lat. *demicare* s'a păstrat supt întreita formă de *demicā*, *dimicā* și *dumicā*. Nu ne mai face nici o dificultate *demicā* și *dimicā*, iar *dumicā* este de sigur o variantă a celui din urmă. Când, din cauza lui *m* următor, s'a produs tendința de labializare, *i* ar fi trebuit să devie ū, dacă în calea lui nu s-ar fi ridicat un obstacol care trebuia să abată sunetul în altă parte: articularea lui ū a fost prea dificilă pentru organele noastre de vorbire. Atunci în măsura în care *i* s'a labializat, s'a desființat și articularea lui palatală. În cele din urmă nu se mai apropie de cerul gurii partea de dinainte ci partea de dinapoi a limbii. Astfel am ajuns pe calea labializării de la palatalul *i* la velarul *u*.

Forma aromânească corespunzătoare lui *dimic* este *din'ic*. Ca și în *dumicā* se explică *u* în formele corespunzătoare ale lui *de post* > *dăpă* (Jipescu, *Opincaru* 150, citat după Tiktin, *Rum.-deutsches Wörterbuch*, pg 587; forma aceasta presupune un mai vechiu *depă* al cărui *e* neaccentuat a trecut în ă, ca și de altfel după dentale), *dipe* (Marian, *Nunta* pg 839; în Bucovina și *dipi*), *după* (munt. *dupe*, †*dupu*, Pușcariu, *Et. Wb. d. r. Spr*), istoriom. *dupe*, arom. mgl. *dipu*, *după*, *dupu*; *de per* > *depe* munt. *dupe*, arom. *dipi* (în mod fatal a trebuit să se producă o confuziune între formele cari s-au desvoltat din *de post* și *de per*; o nouă revizuire a materialului de prin diferite glosare, probabil ar arăta că unele citații date la *de post* trebuie trecute la *de per* și invers); **demane+icia* > *demineață*, *dimineață*, istoriom. *demaretse*, *domaretse*, arom. *dim(i)neatsă*, *dumneatsă*, megl. *dim-neatsă*; *animalia* > *nămaie*, arom. *nămal'u* (cu ă ca și în drom. *dăpă*), *nimal'u*, *numal'u* (v. mai jos), mgl. *nămal'u*.

Ne atrag în special atențunea formele istororomânești *dupe* și *domaretse*. În *dupe* se cuprinde unul din resturile istororomânești

de *e* protonic trecut în *i*, păstrat de altfel nealterat în acest dialect (cfr. însă mai jos *birbetse*, *pîșor*, *pire*). În *domaretse*, *e* s'a prefăcut, labializându-se, în *o*, întocmai ca și *i* în *u* în *după*. Între istrorum. *domaretse* și *după* este același raport ca și între franc. *devoir* și *buvons*.

Dl. Byhan (*Jahresbericht VI*, 203—204) crede că forma *domaretse* se explică astfel: *demanție > *demăretșă* > *dă măretșă* (*e* > ă supt influența lui *m* și prin armonie vocalică!) > *damaretse* (în dialectul iștrian orice *a* protonic devine *a*) > *domaretse* (prin influența lui *m* și poate și a ital. *domani*). În explicarea aceasta este interesantă doară apropierea lui *domaretse* de ital. *domani*, cari și dacă nu s'au influențat reciproc, au prefăcut la fel pe *e* în *o*.

Întâiul copist al *Psaltirii Scheiane* scrie odată *dopă* (Δοπά) 17/5. Dl. Căndrea mai citează aceeași formă de două ori pentru *Ps. Hurmuzachi* și odată pentru *Ps. Voronețeană*. (v. *Psaltirea Scheiană II*, glosar). Dacă am văzut că în asemenea poziții se poate desvoltă lesne *o* din *e*, nu ne vom prea grăbi, ca dl. Căndrea, de a corecta astfel de forme în *după*. Poate că astfel de cazuri au prilejit sau sporit cel puțin șovăirea ortografică între *o* și *u* a textelor noastre vechi.

Ar fi de neînțeles de ce au fost labializate numai *e* neaccentuat și *i* desvoltat din acest *e*. Și labializarea a fost, ca orice inovație în viața unei limbi — precum spunem mai sus — un fenomen cu tendințe de generalizare. Un *a* labializat, articulat cu buzele rotunjite, primește coloritul lui *o*, prefăcându-se în vocala pe care o avem d. p. în istrorum. *că* (=cal). Dela ă nu mai este departe până la *oa* și astfel se prefacă *fames* > drom. arom. *foame* > istrorum. *fome*, cf. vgl. *fum*, port. *fome*. Și ă devine prin labializare *o* (în definiția lui ă pe care am mai citat-o, se arată ca particularități caracteristice ale acestui sunet poziția buzelor ca la *e* și poziția limbii ca la *o*). Astfel *familiam* > *fămeie* > *fomeie* > *fumeie* (*o* fiind neaccentuat dă *u*, ceea ce nu înseamnă că labializarea trebuie să fie anteroiară fenomenului *o* neaccentuat > *u*; fiind ulterioră, *o* a putut, dar n'a trebuit să se prefacă în *u*, prefacere pe care o cunoșc și împrumuturile streine. Prin armonie vocalică și pentru că *e* după labiale nu se schimbă în ă în poziție moale, *fămeie* s'a prefăcut în *femeie* și în Moldova s'a ajuns chiar până la *fimeie*.

După explicările date mai sus și *femeie* ar fi putut să devie *fomeie*, și *fimeie* > *fumeie*. Nu este probabil însă că acolo unde a existat tendința labializării și putința prefacerii lui ă în *o*, ă să fi devenit mai întâiu *e* sau chiar *i*, spre a se labializa numai apoi, pe lângă că pentru dialectele din sudul Dunării (arom. *fumeal'e*, mgl. *fămeł'ă*, *fumęł'ă*) nici nu sunt atestate forme cu *ɛ* sau *i*. În sudul Dunării nu se schimbă *e* în ă după labiale în poziție tare și a lipsit deci unul — și se pare cel mai tare — dintre motivele pentru prefacerea lui *fămeł'ă* în **femeł'ă*.

Alte cazuri de labializarea lui ă sunt d. p. *baptizo* > dr. și ir. *botez*, cf. arom. *pătedz*, mgl. *bates*; *palumbum* > *porumb* arom. *purumbu* (ar putea fi și armonie vocalică; oricum a intervenit și ea), cf. *părumbu*; *primaveram* > arom. *primuveară*, *prumuveară* (cfr. *gyrum* > dr. *giur*; nu este nevoie prin urmare ca să reconstruim un prototip *giurus, v. Meyer-Lübke, Rom. et. Wb. pg. 293), *prumuveară*, cf. drom. *primăvară*, istrorom. *primavere*, arom. *primăyeară*, mgl. *primäveră*. O variantă a lui *fărtat*, derivat al lui *frate*, este drom. (Banat, Muscel) mgl. *furtat* (v. Dicț. Acad., Pușcariu, Et. Wb. d. rum. Spr.), cf. drom. *fărtat*, *fărtat*, arom. *frătat* (Papahagi; prin urmare *frătat* cu *fr* din textele noastre vechi nu trebuie să fie numai o variantă grafică, cfr. Dicț. Acad), mgl. *fărtat*.

Arom. *numal'u* ar putea să fie deci și din *nămal'u*, nu numai din *nimal'u*, precum arătam mai sus. Merită să fie relevat faptul că dintre consonantele care îl prefac în dacoromană este pe un *e* următor neaccentuat în ă, în dialectele din sudul Dunării numai dentalele — pentru *n* exemplele sunt mai numeroase — au pe o scară mai întinsă această influență, încolo apare peste tot *i*: *minutum* > *mărunt*, arom. megl. *minut*, *peccatum* > *păcat*, istrorom. *pecăt*, arom. mgl. *picat*; *veteranum* > *bătrân* istrorom. *betăr*, arom. *bitărnu*, mgl. *bitornu*; *humerum* > *umăr*, istrorom. (*r)umer*, *rumen*, arom. (*a)numir*, mgl. *numir*; *fetiolum > *fecior*, *ficiar*, istrorom. *fetșor*, arom. mgl. *fitșor*; *radicinam* > *rădăcină*, arom. *ărădătsină*; *secalem* > *săcară*, *secară*, istrorom. *secăre*, arom. *sicară*; însă *animalia* > *nămaie*, arom. *nămal'u*, *nimal'u*, *numal'u*, mgl. *nămal'u*; *sanitatem* > *sănătate*, ar. *sănatate*, *sânătate*, mgl. *sănitati*; *bonitatem* > drom. arom. *bunătate*, mgl. *bunătati* (Pușcariu, Et. Wb. d. rum. Spr.), *bunitati* (Papahagi),

venetum > *vânăt*; istrorom. *viret*, arom. *vinet* (Puşcariu, Et. Wb. d. rum. Sprache) *vinit* (Papaagi), mgl. *vinăt*; *tenerum* > *tânăr*, † *tinerii* (Ps. Vor., vezi Căndrea, Ps. Scheiană, 263/22), *tinerii* (Coresi Ps. slavorom., v. ibid.), istrorom. *tirer*, arom. mgl. *tinir*; apoi *septimanam* > *săptămână*, arom. *săptămână*, mgl. *săptămänă*; *radicinam* > *rădăcină*, arom. *ar(ă)dătsină*.

Că să-l explicăm pe drom. arom. mgl. *mumă* (cu *u* nu *o* resp. *oa* accentuat), trebuie să plecăm de la dativul *†mumâniei* (v. d. p. Căndrea, Ps. Scheiană, II 36/25,28 §. a.) < *momâniei < *mämâniei < lat. *mamani illaei*, cf. arom. pl. *mumän'i, a mumän'lor* (cu accentul pe silaba a doua) și cu schimb de accent, analog *mume*, dat. *a mümäl'ei, a mümil'ei, a mümilor*, mgl. pl. *mumon'*.

Dacă aruncăm o ochire asupra exemplelor pe care le-am înșirat, observăm că dintre labiale mai ales *m* a influențat vocalele, ca și în limba franceză în cazurile în care avem *ü* în loc de *e*. Pentru limba franceză regula a putut fi formulată astfel: apare *ü* în loc de *e*, resp. *ö*, între două consonante labiale și înainte de *m*. Care va să zică, *m* a valorat în cazul acesta cât două labiale. Dacă admitem că *m* a labializat vocalele mai intensiv și poate și mai din vreme, că în cazul acesta labializarea a progresat mai repede, atunci înțelegem, de ce s'a păstrat *ü* mai ales înainte de *m*, de ce mai ales înainte de această labială a putut să se labializeze *i* < *e*, înainte de a se fi restabilit peste tot vechiul *e* în limba franceză, lucru care trebuie să se fi întâmplat foarte de cu vreme.

Tendința labializării a existat în toate vremurile căci, își arată efectele și în elemente streine: paleosl. *mamiti* > *mämes, *momesc*; paleosl. *zabava* > *zăbavă* se zice însă *zăbăvesc* și *zăbovesc*, iar în Banat și Bucovina (județul Gura-Humorului) și *nopârcă* pentru *năpârcă*. În unele regiuni, mai ales unde influența maghiară a fost mai puternică, labializarea a fost deosebit de intensivă. Astfel sănt în *Evanghelia slavo-română de la Petrograd* de pe la 1580, deosebit de frecvente forme ca *vo*, *fore*, *dupo*, *fo*, *forime*, pentru *vă*, *fără*, *după*, *fărâme* etc., *nu vo grijiți, că vo lipsescă ceste toate, du căți vo facatorii fore de leage* (cfr. Pascu Ist. lit. și limbii rom. din sec. XVI, Buc. 1921, pg. 201).

Avem de a face cu o deslabializare ori de căteori întâlnim și în loc de *o* în cazuri ca: *ad post* > *apoi* > *apăi*, istr. arom.

apoi, cf. mgl. *năpoi*, *napoi*; *foras* > *fără*, istorom. *făr*, arom. *fără*, mgl. *fară*, *făr*, *făr*; *ad foras* > *afoara, > *afără > *afară*, istorom. (*a*)*fore*, arom. *afoară*, cf. mgl. *năfară*, *nafară*; *toum > *tău*, arom. *tău*, mgl. *tou*; *soum > *său*; *nos* > † *nă*, arom. mgl. *nă*; *vos* > drom. arom. mgl. *vă*; *quod* > drom. arom. *că*; *contra* > drom. arom. *cătră*, *câtră*, istorom. *cătr*, mgl. *cotru*, *cutru*; *totum* > drom. istorom. arom. mgl. *tot*, drom. *tăt*; *longum* > *lângă* cu variantele *ârom.* *ningă*, mgl. *angă*. Sunt tot cuvinte neaccentuate în frază (și *afară* poate fi neaccentuat), dar cauza, sau cauzele acestor deslabializări nu se pot încă întrevedea.

3.) Tendința de a-l preface pe *e* neaccentuat în *i* a fost mai intensivă și *e* a devenit mai întâiu *i* când a fost posttonic.

Am văzut că în poziție nazală între exemplele citate de dl Densusianu *e* prot tonic se ține mult mai bine decât *e* posttonic. Când șovăirea dintre *e* și *i* apare mai intensă în textele noastre vechi, în majoritatea covârșitoare a cazurilor cu *i*, acesta apare după accent. În dialectele din sudul Dunării, pe căt se pare chiar și la scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea, fenomenul prefacerii lui *e* neaccentuat în *i* este cu mult prea progresat, ca să mai putem face distincții de felul acesta. În istoromânește însă se găsește în mod aproape consecvent *e* în silaba prot tonică, *i* în silaba posttonică, căci cele câteva abateri nu prea modifică tabloul general al formelor acestora.

Între exemplele istoromânești pe care le-am citat mai sus, nu se găsează în poziție nazală nici un *i* < *e* proton, nici un *e* păstrat în poziție posttonică. Deși din materialul meu, care nu poate avea pretenția de a fi complet, nu mai pot adăugă decât exemple ca *rumer* s. *rumen* (=umăr), *lumer* (=numer), *tirer* (=tânăr), *viret* (=vânăt) și *dumirekē*, deci numai exemple cu *e* posttonic, când nu urmă poziție nazală, cred că nu trebuie exagerată importanța acestei poziții pentru *e* neaccentuat. Cum poziția nazală l-a prefăcut pe orice *e* accentuat în *i*, unde uzul trebuie să fi șovăit deasemenea o bucată de vreme, ea poate să fi ajutat prin analogie și biruința lui *i* neaccentuat, *fără* ca să fie cauza apariției lui, acolo unde *i* a fost mai progresat, deci în poziție posttonică. Cred cu atât mai mult că este aşa, pen-

trucă în fața consecvenței cu care se menține de altfel *e* prototonic în poziție nazală, dintre singurele patru exemple cu *i* prototonic < *e* pe cari le pot cită, după pe care l-am explicat mai sus, *birbeșe* (= berbece), *pilșor* (= picior) și prepoziția *pire* (cfr. drom. *pân(ă)*, *păr(ă)*, arom. *pân(ă)* *până*, mgl. *pon*), în trei, *e* n'a fost urmat de nici o nazală. Dincolo de aceste „abateri“ apare *e* prototonic în mod regulat în orice poziție. Astfel poziția nazală se arată a nu avea un rol deosebit și în special a nu fi motorul evoluției *e* > *i* în poziție neaccentuată: *mesure* (= măsură), *peduclu* (= păduche), *pecăt*, (= păcat) *pecurăr* (= păcurar), *betăr* (= bătrân), *ănmetsú* (= învăță), *fetșor* (= fecior, ficiar), *secărę* (= secară), *secure* (= secure).

În fața istororom. *pire* trebuie să ne întrebăm, dacă nu sănsem nevoiți să ne întoarcem la vechea etimologie *paene* + *ad*. Împotriva etimologiei *porro* + *ad* (Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr.*, Meyer-Lübke, *Rom. Et. Wb.*) se ridică, pe lângă istororomâncul *i*, faptul că *r* din *pire* și drom. *pără* își datorează existența în mod neîndoianic rotacismului, precum dovedește faptul că în *Codicele Voronețean* se scrie aproape numai *pătră*, excepțional *pără*.

Când Românii din Istria s-au desfăcut de noi, uzul șovăiaș între *e* și *i* neaccentuat, în silaba prototonică fiind mai obișnuite, în cea posttonică fiind mai obișnuit *i*. Ne mai continuând la ei pentru motive pe cari nu le putem ști încă, tendința de a-l preface pe *e* neaccentuat în *i*, a început să înceteze și șovăirea între *e* și *i*. În silaba prototonică s'a refăcut peste tot, cu excepția unui număr foarte mic de cazuri, vechiul *e*, și regresiunea a pornit și în silaba posttonică, dar aici *i* fiind mai obișnuit, acesta s'a putut menține cel puțin ori de câte ori se găsează în poziție nazală. În istororomânește nici un cuvânt n'are variante când cu *e*, când cu *i*, ci s'a stabilit un perfect echilibru între aceste două vocale.

Dacă admitem că tendința de a-l preface pe *e* neaccentuat în *i* a progresat mai repede în poziția posttonică, atunci se explică ușor cele vreo câteva cazuri în cari se pareă că nu sănsem destul de lămuriri asupra prezenței lui *i* în locul lui *e*, cazuri în cari *i* s'a generalizat în aşa fel, încât a pătruns și în limba noastră literară, spre deosebire de alte cazuri, când *i* are

un pronunțat caracter dialectal: *fraxinum* > *frasin*, ir.: *frăsir*, arom. *frapsin*, mgl. *frasim*; *carpinum* > drom. arom. mgl. *cárpin*; *alinum > *ainin > *ainine* (cfr. Dacoromania I. 381. Firește că se poate admite și o formă *arin, mai ales acum după ce știm cât de veche este trecerea *e* > *i*, căci *anen ar fi trebuit să dea *înen, cfr. *animam* > † *îrema Cod. Vor.* passim, † *înimă*, *Analele Acad. XXVIII*, Secț. lit. pg. 101—102; dacă chiar *arin a devenit *airin, înțelegem de ce și a rămas nealterat); *asinum* > *asin*, ir. *âsir*; *sarcinam* > *sarcină*, ir. *sârlisire*, arom. *sartsină*; *animam* > *inimă*, *irimă*, istorom.; *îrimę*, arom. megl. *inimă*; *annotinum* > *noatin*, ir. *notir*, arom. mgl. *noatin*; *lendinem* > drom. arom. mgl. *lindină*, istorom. *lindire*.

Dialectal, poate chiar și în aromânește (cfr. mai sus *noaten*), dar mai ales în textele noastre vechi, se mai găsesc variante ale cuvintelor acestora cu *e*. Aceasta dovedește cât de mult s'a prelungit lupta dintre *e* și *i*. După anumite consonante, care îl prefață și de altfel pe *e* în *ă*, poate să apară și *ă*. De aceea dăm de câte trei variante în cazuri ca: *asen*, *asân*, *asin*; † *frasen*, ban. *frapsän*, (cfr. *frasân* Pânțu, *Plantele cunoscute de poporul român*, Buc. 1906) și *frapsin*; *galben*, *galbän* și *galbân*, *galbin* (vezi pentru aceaste forme *Dicț. Acad.*); *carpen*, *carpän*, *carpin*, etc. etc. Aceleași variațiuni sănt cu puțință și în poziție prototonică: *pe*, munt. *pă*, mold. *pi*; în *Codicele Todorescu*, prepoziția *din* are formele *de†*, *dă†* și *di†* (v. Dr. N. Drăganu, *Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, pg. 28).

Între drom. *frasen*, *frasän*, și *frasin* etc. este același raport ca între ir. *pecăt*, drom. *păcat* și arom. mgl. *picat*.

Ar fi foarte interesant, și rezultatele ar răsplăti munca din belșug, să adunăm tot materialul vast de exemple cu *e* neaccentuat, înfățișând raportul dintre *e* și *i* din punct de vedere geografic și cronologic în același timp. În cadrele acestui studiu nu pot face lucrul acesta. Făcând critica materialului adunat de dl Densusianu pentru *e* neaccentuat în poziție nazală, am putut să numai un singur exemplu cu *i* prototonic, dar am putut să pun alătura de toate formele dsale cu *e* posttonic câte o variantă cu *i*. Am înaintea mea un material bogat de exemple de tot felul și constat că uzul nostru literar, deși destul de săvădator câteodată, prezintă totuși în liniamente generale aceeași situație ca în istoriomânește, cu deosebirea că dialectul dac-

rămânesc îl preface pe *e* în *ă*: *respondeo* > *răspund*, istorom. *respund*; *mensuram* > *măsură*, istorom. *mesure*; *securim* > *secure*, *săcure*, istorom. *secure*; *cinusiam* > *cenușă*, istorom. *tșe-nușe*; *venenum* > *venin*, istorom. *verir*; apoi *numerum* > *nămâr*, istorom. *lumer*; *venetum* > *vânat*, istorom. *viret*; *pectinem* > *pieptine* (și *pieptene*), istorom. *tsăptir* (cfr. *homines* > literar numai *oameni*, istorom. *omir*), *sarcinam* > *sarcină*, istorom. *sărtsire*; *lendinem* > *lindină*, istorom. *lindire*; *fraxinum* > *frasin*, istorom. *frăsir* etc.

Deci: și în dacoromânește *e* (adese prefăcut în *ă*) în silaba protonică și, dacă nu urmează poziție nazală, și în silaba posttonică, dar uz șovăitor în silaba posttonică cu poziție nazală. Totuși în cazul din urmă *i* este câte odată de rigoare și i se dă preferință după ć și ă, dar nu pentru că posttonic s-ar fi prefăcut în *i* numai între ć și ă și poziție nazală, ci pentru că este firesc ca după palatalele ć și ă să se preferă *i*, pentru că este mai palatal decât *e*, limba apropiindu-se mai mult de palat la articularea lui.

Numai împrejurarea că *e* a pornit spre *i* și a devenit *i* mai întâi în poziție posttonică, nu ajunge pentru explicarea faptului că prefacerea lui *e* neaccentuat n'a devenit un fenomen general, ca și *a* > *ă* și *o* > *u* în silaba neaccentuată. Ea poate motivă cel mult deosebiri că cele discutate în acest paragraf, dar oricât de tardivă ar fi fost evoluția în silaba protonică, în cursul celor optprezece veacuri ea ar fi avut destulă vreme ca să cucerească întreg terenul, ca și *ă* și *u*.

Cauzele că *e* neaccentuat n'a ținut pas cu *a* și *o* în silaba neaccentuată sănt multiple. Înainte de toate *e* și *i* neaccentuați au avut o mare importanță ca terminațiune flexionară, pe când *o* avea un asemenea rol doar în dative ca *lupo*, și știm că nu s'a prea simțit nevoie de a se distinge forma dativului de a celorlalte cazuri, iar *a* nu putea să intre în concurență cu *ă* care n'a existat încă sau se desvoltă de obiceiu dintr'însul. În fața lui *vulpe* < *vulpem*, *lupe* < *lupe*, *laude* < *laudet*, *vede* < *videt* *merge* < *mergit*, *aude* < *audit*, se găseau *lupi* < *lupi*, *auzi* < *audis*. Câtă vreme de -*e* și -*i* se legau anumite funcțiuni sintactice și câtă vreme pe urma prefacerii lui -*e* > -*i* puteau să se nască confuziuni, trebuiă să se producă o continuă regresiune, deși pe de altă parte uzul alunecă mereu spre *i*, precum dove-

desc forme ca *aflī*, *ari*, *cartī* etc. pe cari le-am citat mai sus, din izvoare destul de recente, cari s'au generalizat în dialectul meglenit și cari sănt o probă a energiei și persistenței acestui fenomen. A trebuit deci ca *e* să se menție pe o scară foarte întinsă și nu este o întâmplare oarbă că în privința aceasta au fost mai conservative dialectul istrian — unde evoluția lui *e* neaccentuat a fost întreruptă din vreme — și dialectul dacoromanesc — unde viața cărturărească a început mai întâi și unde s'a simțit mai mult nevoiea preciziunii în uzul limbii. S'a menținut *-e*, încotmăi precum *-a* n'a devenit *-ă* — la început având de sigur în influență sa și accentul secundar — în *acela* < *eccum illum illāc* și *casa* < *casam illam*, pentrucă a avut în cazurile acestea anumite funcțiuni semantice (cf. însă *Dacoromania I* pg. 182—183, nota d-lui Pușcariu).

Pe calea considerațiilor acestora am ajuns în situația de a putea explică una din marile noastre enigme morfologice. Dacă ne-am convins că prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* este străveche, atunci și *-es* resp. *-is* a trebuit să dea *-i*. În cazul acesta menținerea vechiului *-e* n'ar fi însemnat „evitarea” unui echivoc, ci din contra, cu *-i* se puteau face distincții mai precise. Astfel *montem* și *montes* trebuiau să dea deopotrivă *munte* și *munti* resp. *munți*. Când uzul șovăia între *-e* și *-i*, era firesc ca în tendință de a se diferenția pluralul de singular, să se aleagă *-i* pentru plural, căci *-i* mai avea într'o măsură largă această funcțiune la declinarea a doua. Mai intervine și altă împrejurare. Dativul *morti* cu *i* lung, a trebuit să dea *morți*, și cum femininele de declinarea I-a au la dativul singular și la plural forme egale, era firesc ca să se stabilească această egalitate și pentru femininele de declinarea III-a, generalizându-se deci la plural forma cu *-i* (*morți*). Astfel ieșeam din impasul de a nu mai putea deosebi pluralul de singular. Să *casae* trebuia să devie în cele din urmă *casi* resp. *cași* (cfr. modernul *căsi* și *căși*), dar cum în *casae* e porneă de la distanță mai mare, căci *ae* era deschis, probabil că numai mai târziu decât *e* din *vulpes* el a putut să ajungă până la *i*. De aceea, și pentrucă aici nu se puteau produce confuziuni pe calea aceasta, terminațunea singularului fiind *-ă*, a putut să reziste și să se mențină la pluralul declinării I terminațunea *-e*. Totuși *-i* a câștigat și aici

un teren destul de mare, mai ales că a fost ajutat și de cuvinte ca *ghindă* (< *glandam, atestat pe tot teritoriul romanic), † *ghinde* (< *glandem*; cfr. *Dicț. Acad. Rom.*), pl. *ghinzi* (< *glandae ev. și *glandes*), și (învechit) *ghinde* (< *glandae ev. și *glandes*), analog *ghindă* — *ghinzi* putându-se declină apoi cu atât mai mult *măsură* — *măsuri* etc. (cfr. *Sextil Pușcariu* în *Conv. Lit. XXXIX* pg. 62). Iar dacă ne reamintim cele spuse mai sus despre *i* < *e* neaccentuat după ć și ă, înțelegem de ce gramaticile practice și cercetările istorice constată că -i se arată mai statornic în pluralul substantivelor în -că și -gă (*biserică* — *biserici*, *rugă* — *rugi*; cfr. *Candrea, Psaltirea Scheiană* I pg. 179—181).

La fel trebuiau să dea *cantas* și *cantat* > *cântă*; *vides* și *videt* > *veade* resp. *vedi* > *vedzi*, *credis* și *credit* > *creade* resp. *credi* > *credzi*, *cantes* și *cantet* > *cânte* resp. *cânti* > *cânti*, *videas* și *videat* > *veadză*, *credas* și *credat* > *creadă*. Prin urmare persoana a 2-a și persoana a 3-a ar fi trebuit să aibă deopotrivă, la indicativul de conjugarea I-a și la conjunctivul de conjugările a II-a și III-a, terminațiunea -ă, iar la conjunctivul de conjugarea I-a și la indicativul de conjugările a II-a și a III-a când terminațiunea -e, când terminațiunea -i. La conjugarea a IV-a însă, la indicativ, persoana a 2-a nu putea să aibă de cât terminațiunea -i, în schimb persoana a 3-a și -i și -e: *audis* > *auzi*, *audit* > *aude* resp. *audi* > *audzi*. Este lucru firesc deci că pentru persoana a 3-a a indicativului de conjugarea a IV-a să se fi dat preferință formei cu -e, care nu admite nici o confuziune cu persoana a 2-a. Astfel -i a devenit, pentru conjugarea aceasta, terminațiunea caracteristică persoanei a 2-a, iar -e terminațiunea caracteristică persoanei a 3-a. Pe calea analogiei s'a făcut apoi aceeași distincție între dubletele în -e și -i la indicativul conjugărilor a II-a și a III-a, și la fel s'a procedat și cu condiționalul *cantaveris*, *cantaverit* etc. În toată mișcarea aceasta punctul fix din capul locului a fost -i al persoanei a 2-a la conjugarea a IV-a. Acest i s'a generalizat pentru persoana a 2-a și l-a înlocuit la acea persoană și pe -ă la indicativul conjugării. I și la conjunctivul celorlalte conjugări, inclusiv conjugarea a IV-a (*audias* și *audiat* > *audză).

Prefacerea lui *e* neaccentuat în *i*, amuțirea lui *s* final și anaritia lui -i în locul terminațiunilor -es și -as în flexiune (cf.

însă *ad foras > afară!*) fac parte din particularitățile cele mai caracteristice, comune limbii românești și celei italiene. Coincidența aceasta ar trebui să ajungă ca să admitem că împrejurările în cari -i în locul lui -es și -as a apărut și în italienește, au fost în liniamente generale aceleași ca și în românește. Și în italienește a fost preferită forma *monte* cu -e la singular, forma *monti* cu -i pentru plural, iar -i se generalizează și ca terminațiune a persoanei a doua pe calea acelorași analogii ca la noi, cari duc de la conjugarea a IV-a prin conjugările a II-a și a III-a până la conjugarea I-a.

În ambele limbi poate să fi intervenit și alt factor, contribuind și el la stabilirea raporturilor cari se desvoltă în cele din urmă între terminațiunile -e și -i. În *montem* e fusese deschis și poate să fi rămas mai apropiat de *e* decât *e* din *montes*, care din capul locului a fost închis. Ceva asemănător am spus cu câteva rânduri mai sus despre raportul dintre -ae al declinării I și *e* din -es al declinării a III-a. Atunci ar fi cu atât mai explicabilă biruința lui -e la singularul și a lui -i la pluralul declinării a III-a.¹⁾

De altfel în monumentele vechi ale limbii italiene se mai găsesc urme ale uzului șovăitor între *e* și *i*; -e pătrunde chiar și la indicativul conjugării I, iar -a de la conjugarea aceasta și la conjugările a II-a și III-a.²⁾

Revenirea la -e a fost necesară și în forme adverbiale ca

¹⁾ După reflexele de astăzi s-ar părea chiar că limba italiană a deosebit pe -e și -i de -ē, -ē și -ī dând *e*, iar -ē dând *i*. Nu cred că -ē și -ī pe de o parte și -ē pe de altă parte au apucat-o chiar dela început pe drumuri diferite, precum arată și abaterile de la această regulă. Evoluția terminațiunilor flexionare a contribuit și ea ca rezultatele finale la cari au ajuns -ē, -ē și -ī să facă impresia că distincția care a fost făcută între -e și -i și -ē corespunde unei realități istorice.

²⁾ Cfr. Meyer-Lübke, *Gramm. d. rom. Sprachen* II pg. 167. — Vezi O. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine* I pg. 55-56 și 216. — Alte explicații date lui -as și -es > -i, foarte ingenoase căte odată, cari presupun că -s ar fi primit un timbru palatal înainte de a dispărea și că l-ar fi prefăcut apoi, palatalizându-l, pe *a* > *e* > *i* și pe *e* > *i* (cfr. Karl R. v. Ettmayer, *Vademecum der rom. Philologie*, Hiedelberg 1919, pg. 90-91) n'au darul de a ne convinge. Că -s care se găsează pe calea amuțirii ar fi putut să aibă această influență și că s'a menținut destul de mult ca s'o poată avea, fie chiar numai în italienește, nu este deloc probabil. În *tres* > *trei*, *das* > *dai* -s n'a avut această influență. În monumente vechi italieniști se găsesc terminațiunile verbale -a, -e, -i, fără ca -s să mai existe. Că -s s'ar fi palatalizat înainte de a amuții, este o hipoteză prea puțin plauzibilă.

d. p. *firește*, *omenește* și în vocative ca *lupe*, căci de altfel acestea ar fi devenit identice cu pluralele *firești*, *omenești* și *lupi*.

Îndată ce s'a produs regresiunea în cazul lui -e final, s'a putut reveni foarte ușor la -e, pe calea analogiei, și în interiorul cuvântului, câtă vreme uzul mai șovăia. Ar fi pe de altă parte foarte explicabil ca acestă influență a lui -e final să fi fost mai puternică în silaba protonică, unde fenomenul prefacerii lui e în i a fost mai puțin progresat, decât în silaba posttonică. Astfel analogia cu finalul e, a cărui menținere a fost în anumite cazuri o necesitate, ar fi fost obstacolul în calea generalizării prefacerii lui e neaccentuat în i în interiorul cuvintelor, de unde nu putea să se producă, nici prin e și nici prin i, nici o știrbire pentru claritatea limbii. Fără ca să tăgăduesc orice repercusiune a refacerii lui -e asupra silabelor neaccentuate din interiorul cuvintelor, cred că argumentarea aceasta este insuficientă. Mai puternică ar fi trebuit să fie poate influența cazurilor când -e a devenit -i (*montes* > *munți*, *vides* > *vezi* etc.), căci ea cadră cu direcția în care evoluă limba. Apoi s'a făcut o foarte exactă distincție între terminațiunile -e și -i, uzul șovăind însă chiar în aceeași silabă între -e și -i- când nu au nici o importanță pentru funcția cuvântului și când nu mai prea puteau fi puse în legătură cu -e și -i, vocale finale cu anumite rosturi flexionare. Cred că regresiunea produsă în terminațiunile flexionare ar fi putut să opreasă doar pentru o clipă evoluțiunea în interiorul cuvântului. Trebuie să fi intervenit deci și alte motive.

Vorbind despre e neaccentuat în aromânește, dl Weigand ne face următoarele indicații: „In silaba neaccentuată, mai ales dacă este protonic, devine aproape i. In regiunea de la Monastir se deosebește *ti duts* de *du-te*, etc. In sud are și e posttonic mai mult timbrul lui i, deosebindu-se însă de i veritabil.“ (*Die Aromunen II*, pg. XIV.)

După explicarea aceasta, raportul dintre e protonic și e posttonic ar fi chiar invers de cum l-am așteptă. Dar în *du-te* față de *ti duts*, e să menținut pentrucă este final, nu pentrucă este posttonic, și bănuesc că ceea ce spune dl Weigand despre e posttonic în regiunile de sud, privește deasemenea numai pe -e final. Ceea ce putem reține din comunicarea lui Weigand, este că în aromânește i < e are nuanțe diferite.

Considerații de ordin pur teoretic ne arată că în general nu există două sunete identice. Timbrul sunetului depinde de sunetele împrejmuitoare, este altul dacă vorbim mai repede sau mai pe îndelete, în afect sau liniștiți, dacă sănțem obosiți sau bă, se modifică în măsura în care se desvoltă organele noastre de vorbire, el depinde și de constituția organică a individului, căci altfel n'am putea deosebi oamenii chiar numai după voce, etc. Urechea nu înregistrează aceste variațuni infinite, de obicei nici chiar atunci când pentru observatorul atent și exercitat deosebirile sănt perceptibile. Pe calea abstracțunii, noi ne construim câte un sunet tip pentru toate variațunile lui. Dacă îl întrebăm pe cineva ce sunet se găsește înainte de *t* în *dinte* și înainte de *g* în *lângă*, el ne va răspunde deopotrivă: *n*. Elevii noștri începători sănt foarte surprinși, când li se arată că avem de a face aici cu două sunete deosebite, cu *n* dental și *n* velar. În cazul acesta a intervenit desigur și sugestia imaginei grafice. Dar și gama variată a lui *a* sau *p* d. p. e reprezentată în conștiința noastră de același tip *a* sau tip *p*, cu toate că d. p. deoseberea dintre consonantele inițiale în *pin* și *par* este destul de mare. Se poate întâmplă însă că diferențele variațuni ale unui sunet să nu mai poată fi subsumate sub același sunet tip, dacă acel sunet se diferențiază în cursul evoluției sale, anumite nuanțe destul de îndepărtate unele de altele accentuându-se mai mult. Una din nuanțele acestea poate să pară într'un anumit moment mai apropiată de alt sunet tip decât acela căruia i-a aparținut mai întâi și să fie săltată astfel dintr'odată în altă categorie de sunete.

Spuneam undeva mai sus că *ă* este o vocală mai închisă decât *ă*. Cam aceeași distanță trebuie să fi fost la început între *i* din *e* accentuat în poziție nazală și *i* din *e* neaccentuat. Dar și acest *i* neaccentuat nu va fi avut totdeauna aceeași nuanță. În silaba posttonică, unde evoluția a fost mai progresată, va fi fost mai închis decât în silaba protonică. Astfel începeau a se distinge trei feluri de *i*, dacă nu cumva și *i* < *ī* avea o poziție deosebită: *i* accentuat < *e* în poziție nazală, *i* posttonic < *e* și *i* protonic < *e*. Ivindu-se trebuința de a deosebi pe cât se poate de bine aceste nuanțe, se va fi produsă tendința de a nu face unghiul maxilar prea mic la articularea lui *i* protonic < *e* și de a nu-l face prea mare la articularea lui *i* accentuat < *e*.

în poziție nazală, ținând cumpănă dreaptă la *i* < *e* posttonic. În urma tendinții acesteia putea să se dea ușor în celalt extrem. Pe când *i* < *e* accentuat în poziție nazală continuă să se închiză, *i* < *e* protonic, care se găsează în regiunea în care se întâlnesc *e* și *i*, a devenit mai deschis și s'a prefăcut iar în *e*. În silaba posttonică *i* < *e* a fost apropiat mai mult de *i* accentuat în poziție nazală, când se găsează și el în asemenea poziție, de altfel de *i* resp. *e* în poziție protonică. Astfel cred că se explică mai ales deosebirile pe care le-am constatat în acest studiu între diferenții *e* neaccentuați, deosebiri care nu sunt numai rezultatul unor evoluții articulatorice, ci și al unor evoluții acustice, întrucât și urechea are un rol important pentru desvoltarea lor. Cum tendința prefacerii lui *e* neaccentuat în *i* și continuă acțiunea în cursul veacurilor, se produc mereu tulburări, care se reoglindesc în șovăirile mari ale uzului limbii.

Ceea ce am numit evoluție acustică se poate observa și de altfel în desvoltarea limbilor. Rolul pe care urechea îl are câteodată la prefacerea cuvintelor, l-a subliniat îndeosebi dl Herzog (*Streitfragen der rom. Philologie*, pg. 49) explicând astfel pe *e* din *vicus* > *vecinus*, *sorore* > *serore*. Vocalele neaccentuate, zice dsa, se articulează mai puțin precisi. Urechea prinde deosebirea care se redă apoi în mod exagerat, vocala neaccentuată neutralizându-se.¹⁾

4. Evoluția lui *e* neaccentuat în *i* a fost întreruptă în dialectul istroromânesc, a continuat să se desvolte în dacoromanestă, unde produce și

¹⁾ „Diese [Die Dissimilationen] scheinen mir im wesentlichen auf einem anerkannten psychologischen oder besser psychophysischen Gesetz zu beruhen; nämlich auf dem, dass Differenzen zwischen zwei ähnlichen Reizen grösser empfunden werden, als sie sind, wenn diese sich in zeitlicher oder örtlicher Nähe zu einander befinden. Eine Wandlung z. B. wie vulgl. *vicus* > *vecinus*, *sorore* > *serore* gegenüber *riparia*, *morire*, die bleiben, dürfte auf folgende Weise entstanden sein: In unbetonter Stellung werden die Vokale weniger scharf artikuliert als in betonter. Der Unterschied fällt dem Hörenden besonders auf, wo ein Wort in benachbarten Silben die verschiedenen Laute vereinigt. Man gibt deshalb den Unterschied übertrieben wieder, und gelangt so schliesslich dazu, den unbetonten Vokal zum neutralen des Artikulationssystems herabsinken zu lassen“. Sper să pot insistă în curând asupra altui caz de evoluție acustică. Tin să observ deocamdată că „evoluția acustică“ nu se găsește într-o prea pronunțată opozitie cu „evoluția articulatorică“, întrucât una fără de alta nu se prea poate. În cazul dintâi prevalează momentul acustic, evoluția fiind mai mult de ordin psihologic sau psihofizic, în cazul al doilea prevalează momentul articulatoric, evoluția fiind mai mult mecanică.

astăzi, ca în alte vremuri, tot felul de șovăiri, este mai progresată în aromânește, unde doar *e* final se mai ține, și a cucerit întreg terenul în dialectul meglenit.

Nu putem căută firește originile acestei prefaceri — cunoscute și limbii italiene, și ale cărei urme se pot descoperi și aiurea în România — într-o anumită regiune locuită de Români. Fenomenul este străvechiu, iar la noi împrejurările din Balcani și în special din estul Balcanului au fost deosebit de favorabile dezvoltării lui. El apare și în limba bulgară de est, unde se datorează probabil influenței noastre, și se găsește și în vechi documente slavonești scrise la noi. I. Bogdan arată, citându-l pe Dr L. Miletic, *Novi vlaho-bălgarski gramoti* XIII Sofia 1896 pag. 106, că reducerea lui *o* și *e* neaccentuați la *u* și *i* este o trăsătură caracteristică dialectelor bulgare de est și subliniază apoi faptul că apare și în documentele brașovene din sec. XV—XVI-lea cari „formează transițiunea de la povestea despre războiul troian sau aşa numita „trojanska piča“, unicul monument literar bulgăresc din sec. XIV cu elemente populare, la producțurile sec. XVII, când particularitățile de astăzi ale dialectelor bulgare erau definitiv stabilite“ (I. Bogdan, *Doc. priv la relațiile Tării-rom. cu Brașovul și Tara-ung. în sec. XV și XVI, pag. XXXI*). Relevăm în special paralelismul dintre *o* și *e* neaccentuați și în bulgărește, ceea ce ne întărește și mai mult de a crede în legătura organică pe care am constat-o între *a > ă*; *o > u* și *e > i* în silabă neaccentuată.

Dintre Dacoromâni, mai ales Moldovenii înclină înspre *i*. În satele din preajma Cernăuților, ca de altfel și aiurea în Moldova, am atins limita meglenită. Aici țărani spun *pěstili*, *carli*, *audi* etc. Uzul a șovăit la noi în toate vremurile, iar această șovăire n'a împesrițat numai textele noastre vechi, ci și limba literară a zilelor noastre. Astfel distinsul academician, dl Dr Gr. Antippa scrie în opera sa *Dunărea și problemele ei științifice, economice și politice*, Buc. 1921, când *asemene*, când *asemine* (*asemene* pag. 96, *de asemenei* pe pag. 129, de două ori *asemine*, odată *asemenea* pe pag. 136—137, cf. *asemănătoare* pag. 66, 83, *asămănătoare* pag. 90), *singurile locuri* (pag. 86) și, pe cât se pare, numai *adică* (pag. 36, 60), citat de *Dicț. Acad. supt forma adecă*. Între citațiile acestui dicționar, scoase

din Creangă, il găsim pe *biserică* odată supt forma aceasta, altă dată supt forma *beserică* și se pare că-l preferim pe *dimineața* lui *demineața*, dar n'aș putea spune dacă mai literară este forma *piedecă* sau *piedică*. Dl Papahagi, din ale cărui opere am putut culege un bogat material informativ și pentru acest studiu, traduce în glosarul său (*Basme Aromâne*, pag. 581) pe arom. *nidiscălicată* prin: *nici n'a descălecat*, abia *descălicând*. În definitiv nu facem astfel decât aceeași greșală pe care o făcea Petru Schiopul, când în exilul său scria pe procura dată la 28 Mai 1593 lui Antonio Bruno (v. Hurmuzachi, *Documente XI*, 342—343) *Poțin* (e posttonic în poziție nazală!) în loc de *Bozen*. Desigur, nesiguranța care ne încearcă câteodată nu mai poate să dea scrisului nostru literar înfățișări de altă dată, dar care dintre formele următoare, adunate dintr-o colecție de documente moldovenești din întâiul sfert al secolului trecut, publicată de dl Iorga (*Analele Acad.* XXXIV, secția ist.), n-ar fi cu puțință într-o scrisoare scrisă astăzi, după o sută de ani, de un țaran moldovean: (ib. pag. 13) *cerirea, creștinească, biserică, curgire, să dei*, (pag. 14) *după vremi, cerire*, (pag. 23) *besericii, bisericii, biserică*, (pag. 26) *să nu să instrâinezi, mai bine di cătă alții?* Iar într'un catastih din Botoșani, din 1783, citat tot acolo, cetim *pi ăgumătati și dăm de nume de botez ca Alixandru, Vasili, Gheorghi*.

Evoluția lui *e* neaccentuat în *i* fiind mereu activă, ne-a prefăcut și terminațiunea pluralului *-ure* < *ora* în *-uri*, pe care l-a generalizat analogia cu celealte plurale în *-i*. Desigur că a fost hotărîtoare în cazul acesta mai ales împrejurarea că și în epoca primei lupte dintre *-e* și *-i* a fost preferit *-i* după *-r*: *călduri, seri, veri, măsuri, ţări, legături* etc. ca și *cereri, creșteri* și, a., introducându-se însă *-e* la plur. decl. III, când forma feminină în *-i* nu s'ar deosebi de forma corespunzătoare masculină: *o învățătoare, două învățătoare*. În Codicele Todorescu d. p. alternează forme ca *darure* și *daruri, lucrure* și *lucrurile* etc., întocmai ca și *eleonului* și *ilionului, oamenilor* și *oaminilor, îngerii* și *îngirii, nece* și *nice* (cred că evoluția *neque* > *nece* > *nice* și *neci* > *nici* nu mai întâmpină nici o dificultate și că nu mai trebuie să recurgem nici la influențe bulgărești și nici la cea a lui *nimica*, cf. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine*

I pag. 243), *dzise* și *dzis*, *dzice* și *dzici* etc. (cf. Dr N. Drăganu, *op. cit.* pag. 23).

Pluralele în *-uri* înlocuind peste tot pe cele în *-ure*, arată și ele că n'a fost colț pe întreg terenul dacoromanesc în care fenomenul trecerii lui *e* neaccentuat în *i* să nu fi fost în continuă desvoltare. Aceste plurale în *-uri*, necunoscute *Codicelui Voronețean*, încep să apară de prin secolul al XVI-lea. În *Psaltirea Scheiană* dăm de forme ca *ținuturile* ⁴/₁₆, *deșerturile* ⁸/₁₁, *straturile* ⁹/₃₋₄, *riurile* ³⁰⁵/₁₆ (chiar în același verset și *riurele*), *riuri* ⁵⁰³/₁₀, deci numai la copistul întâiu și la al treilea copist al textului acestuia, dar formele acestea se pierd încă în mulțimea de plurale ca *riure(le)* ²⁴⁵/₁₆, ³⁰⁵/₁₋₁₅₋₁₆, etc., *darure* ²⁰⁴/₇, *trupurele* ²⁵⁷/₉₋₁₀, *cerure* ⁵⁰⁵/₁₃, etc. etc. și odată dăm chiar de *fărăfundurăle* ²⁴¹/₁₄ (cf. *fără fundurele* ²¹⁸/₁₆, ²¹⁹/₁₇₁), care ar putea să fie eventual un ultim rest de plural în *-ură*. < -ora. Oricum, dacă acest *-ră* nu este greșală de scris, ar putea să se datoreze și faptului că la acest copist uzul șovăe și de altfel între *-ră* și *-re*: *către* ²⁰⁴/₁₆, ²³⁰/₁₆, *doare* (= *doară*) ²⁴⁰/₆, *făre* (= *fără*) ²⁰⁶/₁₄, ²⁵⁰/₁₄ etc. Dintre celelalte psaltiri rotacizante, cea *Voronețeană* îl are pe *-uri* numai o singură dată, iar în *Psaltirea Hurmu-zachi*, *-uri* l-a înlocuit pe *-ure* în majoritatea covârșitoare a cazurilor (cf. Candrea, *Psaltirea Scheiană* I pag. 32, 36, 38, 183).

* * *

Să ne întoarcem acumă de unde am pornit, la *mente-minte*. Întocmai precum se spune astăzi încă *vin* însă a *veni*, trebuie să se zică odată, pentrucă *i* n'a reușit — în condițiunile pe care le-am arătat — să-l înlocuească peste tot pe *e* neaccentuat, *mințu*, *vindecu*, *credință*, *nepuțință* etc. însă a *menți*, a *vendecă*, *credenciosu*, *nepuțenciosu* etc. Nu putem sătăcă să distins cândva în mod atât de precis între *i* < *e* accentuat în poziție nazală și *e* neaccentuat (cu deosebire *e* protonic) în poziție nazală, dar acesta trebuie să fie rezultatul în urma aceluia concurs de imprejurări pe care l-am analizat în acest studiu. Oricum, *i* accentuat și *e* neaccentuat în poziție nazală este formula care cuprinde tendința dominantă în evoluția limbii și care dă expresie raporturilor cari trebuie să fi existat odinioară de fapt în majoritatea zdrobitoare a cazurilor. Întocmai precum să ajuște de la *dorm*, *dormi*, *doarme*, *durmim*, *durmîți*, *dorm sau lână*, *lânur*, la *dorm*,

dormi, doarme, dormim, dormiți, dorm, sau *lână, lânar*, eră firesc ca analogia să creeze pe de o parte seria *mențu, vendem, credență, neputență, a menți, a vendecă, credenciosu, neputenciosu*. etc., pe de altă parte seria *mîntu, vîndecu, credință, neputință, a mînți, a vindecă, creainciosu, neputinciosu* etc. Uzul șovăitor între *mîntu și ménțu, vîndecu și vîndecu, credință și credență, neputință și neputență* etc. a contaminat ca o molimă și pe *împinge, minte, cine, mîne, tine* etc., aşezând alătura de aceste forme pe *împenje, ménte, céne, méne, téne* etc. Mișcarea aceasta trebuie să aparțină unei vremi în care *i < e* mai avea o nuanță deosebită de *i < ī*, căci de altfel ar trebui să dăm și de exemple ca *penu, venu* pentru *pinu, vinu < pinum, vinum* etc., și s'a întins asupra tuturor cazurilor, nu numai acelora în cari *i < e* a fost precedat de o labială și se găsează înaintea unui *e* următor. Lucrul acesta îl dovedesc forme ca *argentulu, credență, neputență, prendeți, prensără, vecenru, denți*, citate de dl Densusianu (*Hist. de la langue roum. II* 57, 65, 67-68) din *Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Hurmuzachi, Textele Măhăcene, Coresi și Documentele românești*, publicate de dl I. Bianu, ed. Acad. Rom. 1907. Numărul exemplelor acestora desigur că ar putea fi sporit în mod considerabil chiar numai în urma unei atente consultări a diferitelor glosare. Pentru scapurile noastre ajung cele citate aici.

Totuși nu poate fi lipsită de anumite cauze împrejurarea că *é* în loc de *i* în poziție nazală apare mai ales după labiale și înainte de *e*. Rolul lui *e* este evident. Intervenind principiul care produce armoniile vocalice, înaintea lui a fost preferit *e* când au fost cu putință și *e* și *i*. Cât despre labiale, trebuie să ne reamintim că timbrul lor variază după vocala care urmează. Oricine își poate da ușor seama d. p. de deosebirea dintre *m* în *mare* și *mir*. Când spunem *mir* observăm o destul de accentuată contracțiune a mușchilor în colțul buzelor, limba ridicându-se în același timp spre palat, particularitate pe cari nu le are *m* în *mare*, și cari anunță oarecum vocala palatală următoare *i*, articulată cu deschizătura orizontală a buzelor și cu partea de dinainte a limbii apropiată de palat. Particularitățile acestea, în cari se cuprind începuturile palatalizării labialelor (*mir*, dial. arom. *n'ir*, mgl. *mn̩ir*), sănt mai puțin accentuate înaintea celeilalte vocale palatale mai deschise, *e*, înaintea căreia labialele nici nu se alterează. Trebuie să distingem prin urmare

între *m* urmat de *i*, în evoluție spre *n'*, și *m* urmat de *e*. Când acest *e* se preface în *i*, fără ca și *m* să se fi modificat în același timp, se produce o combinație de sunete cu atât mai neobișnuită, cu cât s'a apropiat mai mult *e* de *i*. Limba alege însă de preferință ceea ce este în vechile ei obișnuințe și astfel este firesc ca în lupta care s'a declarat între *i* și *e*, cel din urmă să fi avut un puternic aliat în consonantele labiale, întocmai precum palatele ć și ă, lucru relevat mai sus, l-au ajutat pe *i*. Mi se pare deci că forme ca *mente*, *metre* etc. sănt chiar o dovedă că evoluția *e > i* a fost destul de progresată, cu toate că nu-l ajunsese încă pe *i < ī*.

Cele dintâi începaturi ale palatalizării labialelor sănt antedialectale și consistă în acele particularități speciale cari și astăzi îl deosebesc d. p., precum am spus mai sus, pe *m* din *mir* de *m* din *mare*. Înainte de *i < e* însă labialele și-au păstrat caracterul lor nealterat, făcând chiar de aceea, cum am văzut, ca după ele vechiul *e* se fie preferit lui *i* până într'o epocă anumită. Astfel *lab + i < ī* și *lab + i < e* au intrat în vădita opozиie. Tendența de a deosebi aceste două serii de labiale, faptul că *i < e* a fost, cel puțin la început, mai deschis decât *i < ī* și mai ales împrejurarea că palatalizarea trebuie să fi fost destul de avansată când *i < e* și-a luat locul supt vocala tip *i*, explică de ce labialele înaținte de *i < e* n'au avut aceeași soartă ca înaținte de *i < ī*. Pe cel din urmă din argumentele noastre nu-l invalidează împrejurarea că și împrumuturi streine cunosc câteodată palatalizarea. Aceste împrumuturi desigur că n'au trecut prin întreaga evoluție care duce de la consonanta labială la consonanta palatală, evoluție care începe în epoca străromână, ci s'au adaptat pe calea analogiei în flexiunea și derivațiunea uzului limbii românești, fiind cuprinse poate altă dată și de uzul șovăitor între labiale și palatale în unele regiuni. Cum între aceste elemente streine nu există o uniformitate, unele fiind supuse palatalizării, iar altele nu, forma pe care au primit-o va fi fost poate determinată și de drumul pe care au intrat și s'au generalizat în limba noastră, de „rudele“ de cari a dat prin găurile în cari au descins mai întâi, precum spune dl Pușcariu într'o imagine pe cără de plastică, pe atât de sugestivă (*Dacoromania I*, pg. 392), rezultatele palatalizării fiind diferite în diferite regiuni. Elementele vechi latine cu *lab + e < i* își aveau însă forma

fixată mai de dinainte, mai presus de mozaicul atât de variat al rezultatelor pe care le-au dat *lab + ī*, și sau *ī*, și chiar faptul că forma aceasta a fost pretutindenea aceeași și se reliefă astfel prin omogenitatea ei de pe acel mozaic, trebuia să-i dea mai multă stabilitate. Unde între două regiuni vecine există o deosebire în cazurile cu *lab + ī*, ē, *ī*, există totuși conștiința omogenității în cazurile cu *lab + e* în poziție nazală. (Cf. despre palatalizarea labialelor A. Byhan în *Jahresber.* III. pg. 17—18; O. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine* I pg. 307—316; S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, pg. 33—38).

Fac chiar acumă o mică experiență și mi se pare că și eu mai am alt *m* când spun *mir < miro* și alt *m* când spun *minte < mentem*. În cazul întâi *m* este întocmai precum l-am descris mai sus, în cazul al doilea îi lipsesc acele particularități provenite dintr-o mișcare începătoare în direcția palatalizării. În *minte*, *m* mi se pare același ca în *mir* (=mie) din limba germană, care nu cunoaște palatalizarea. Dar s'ar putea ca în momentul acesta să fiu sugestionat de propriile mele expuneri de mai sus. Experiența mea trebuie verificată deci.

Cei ce susținem că *mente*, *metre*, *cuvente* etc. din textele noastre vechi trebuie cetit de fapt cu *e*, am pierdut până acumă din vedere pe cel mai puternic și mai convingător dintre argumentele în favorul hipotezei acesteia: în *Codicele Todorescu*, scris cu litere latine și ortografie ungurească, ortografie care nu cunoaște șovăirea între *e* și *i* în poziție nazală, nu s'ar putea explică de altfel *e* în forme ca *kredentza* (Dr. Sztripszky Hador és Dr. Alexics György, *Szegedi Gergely énekes könyve XVI századbeli román fordításban*, Budapest 1911 pg. 150), *kredentze* (pg. 148), *kuuente* (pg. 152, 156), *kuuentalor* (pg. 152), *ssvente* (pg. 152, 154), *den* (passim). Observ că alătura de aceste forme se găsesc și *kredintza* (pg. 146, 152), *credintza* (pg. 154, 156, 158), *credinze* (pg. 154), numai *ssine* (pg. 146), *tyne* și *tine* (cf. pg. 152) și *czine* (cf. 152, 154) și că scriitorul acestui codice știe să distingă de altfel bine între *i* și *e* românesc, cf. *binele*, *portzile*, *enkiddecy* (citește: închideți) și *vreme* (pg. 146), *inima inyma*, *inimile* și *lumina* (pg. 152), *kinul* și *sspele* (pg. 160) etc.

Că acest *e* este străvechiu, cred că nu mai încape nici o îndoială. La început uzul trebuie să fi fost mult mai șovăitor, până ce din învălmășala aceasta a ieșit un echilibru oarecare,

cu *e* mai ales după labiale, cu *i* mai ales după palatale, cu *e* și *i* după celelalte consonante; dar *i* mereu gonit de la locurile pe care le-a cucerit, s'a putut mențineă în cele din urmă peste tot. În epoca și în regiunea în care au fost scrise textele husite, *e* rezistă numai dacă este ajutat de ambii aliați, de labiala precedentă și *e* următor, încolo se găsește în plină retragere de pe terenul care îi mai rămăsese. Forme ca *cene*, *tene*, se păstrează mai multă vreme, pentrucă se găsesc în societatea lui *mene*, forme ca *credentă* etc. au devenit excepționale.

Formele *mene*, *mente* etc. n'au devenit *meane*, *meante* etc. pentrucă al lor *e* se găseă în corelațiune pe de o parte cu acel *e* neaccentuat în poziție nazală, care ii dădeă mereu nouă viață, când alunecă sau sta să alunece din nou spre *i*, iar pe de altă parte în corelațiune cu *i* din variantele *mine*, *mine* etc. În *lege* > *leoge*, *e* a putut să devie *ea*, dar nu în *vendecu*, unde *e* a fost aşa zicând transplantat din silaba întâia a lui *vendecă* și câtă vreme mai există și forma *vindecu*; s'a stabilit deci oarecum regula, că pe *i* îl poate înlocui *e* dar nu *ea*. Înainte de toate însă, pe când în cuvinte ca *lege*, *é* se deschideă tot mai mult, în cuvinte ca *mente* tendința închiderii lui *e* a fost permanentă și a continuat până dincolo de epoca metafoniei.

Încheiu cercetările mele cu o ultimă constatare. Ea privește soarta lui *e* accentuat în poziție nazală după labiale în dialectul dacoromânesc, care are în cazul acesta *â* în loc de *i*, dacă urmează poziție tare. Acel *â* s'a desvoltat din *e* și nu din *i*. Cum *fenum* d. p. a dat în dacoromânește *fân* și trecerea lui *e* > *i* în poziție nazală este comună tuturor dialectelor, s'ar părea că avem de a face aici cu un *i* trecut în *â*. Deosebirea față de *filum* > *fir* s'ar putea explica prin faptul că *i* din *fin (< *fenum*) a fost deschis. Totuși *fin ar fi trebuit să se prefacă în *fân* într'o epocă destul de târzie (oricum după Istroromânia s'au despărțit de noi, cfr. *fenum* > *istrorom. fir*), când evoluția lui *e* > *i* în poziție nazală trebuie să fi fost destul de progresată și când *i* < *e* trebuie să fi avut cel puțin mai multă afinitate cu *i* decât cu *e*, pe care aceleași labiale îl preface la noi în *â*. Am arătat de altfel mai sus că între diferenții *i* < *e*, cel din *e* accentuat în poziție nazală trebuie să fi fost cel mai închis, între el și *i* < *e* neaccentuat fiind cam aceeași distanță ca între *â* și *ă*. Dacă ne-am convins însă că formele cu *e* au

existat în dacoromânește până dincolo de epoca în care labialele l-au prefăcut pe *e* în *ă* (*pilum* > *Cod. Vor. 12/13 păru* cf. 151/10 *părului*, însă istrorum. arom. mgl. *per*), atunci trebuie să admitem evoluția *fenum* > *finu (> istrorum. *fir*) și *fenu* > *fân* > *fân* (v. mai sus despre *ă* în poziție nazală). În *Psaltirea Hurmuzachi* dăm, pentru pers. a 3-a a indicativului plural, de *mentu* și *măntu* alătarea de *măntu* pentru persoana 1-a sing., verbul acesta neavând nici o singură variantă cu *i* (v. *Candrea, Psaltirea Scheiană*, glosar). În textul acesta se desfășură deci înaintea ochilor noștri procesul prefacerii lui *lab.* + *e* + *naz.* > *lab.* + *ă* + *naz.* fără ca să se poată admite un *i* intermediar între *e* și *ă* (resp. *â*).

Când Istroromâni au plecat de la noi, nazalizarea, care se mai găsește în textele noastre rotacizante, nu dispăruse încă. Numai în chipul acesta *e* + *n* (> $\uparrow r > r$) a putut să aibă și în acel dialect aceeași soartă ca și *e* + *n* + *cons.* În lupta dintre formele cu *e* și *i* în silabă accentuată au învins cele din urmă.

Numai în dacoromânește *i* n'a putut să-și recapete locul în cazurile în cari *e* după labiale a devenit *ă* resp. *â*. Formele cu *ă* (*â*) rămânând în afară de jocul dintre *e* și *i*, au trebuit să se mențe întocmai ca și franc. *buvons*, *fumier* etc. sau rom. *dumică*, *după*, și a. Unde a apărut *ă* (*â*), variantele mai vechi cu *i* au căzut în desvetudine. Pe de o parte acest *i* n'a fost obișnuit în corelațiune cu *ă* (*â*), pe de altă parte în locul acestui *i* tot mai putea să apară *e*, ca și în *minte — mente*, și acest *e* trebuie să se prefacă din nou în *ă*, terenul lui reducându-se și pe calea aceasta tot mai mult.

Cernăuți, Mai 1922.

Al. Procopovici